

4

Studená válka, détente a sovětský blok

Vývoj koordinace zahraniční politiky v sovětském bloku
(1953–1975)

Csaba Békés

Nový pohled na détente a mírové soužití

Existuje několik různých výkladů pojmu *détente*, nicméně v hlavním proudu historického bádání převládá názor, že se v zásadě jednalo o období mezi roky 1969 a 1975. V těchto letech přineslo uvolnění napětí ve vztazích mezi Východem a Západem pozoruhodné výsledky – vyřešení německé otázky, dohodu mezi Spojenými státy a Sovětským svazem o omezení zbrojení a dvoustranné spolupráci, a konečně i podpis Závěrečného aktu z helsinské konference. Dle mého názoru, který zastávám již více než deset let, však *détente* ve skutečnosti započala již v roce 1953 a trvala nepřetržitě až do zhroucení Sovětského svazu. Krátké časové období mezi roky 1953 a 1956 bylo *důležitým mezníkem*, který přispěl ke změně charakteru studené války. Během těchto formativních let bylo nejdůležitější tendencí ve vztazích mezi Východem a Západem vzájemně sdílené postupné uvědomování a porozumění skutečnosti, že oba znepřátelené vojensko-politické bloky a ideologie musejí společně existovat a vzájemně se tolerovat. Jedině tak mohlo být odvráceno nebezpečí třetí světové války, vedené již termonukleárními zbraněmi, která by zcela nepochybně vedla k naprostému zničení. *Hlavním charakteristickým rysem* vztahu mezi znepřátelenými supervelmocemi a jejich bloky po roce 1953 (navzdory stále narůstajícímu soupeření ve zbrojení) byla tedy trvalá *vzájemná závislost* a *nucená spolupráce* mezi Spojenými státy a Sovětským svazem, ačkoli jejich imanentní nepřátelství samozřejmě přetrvávalo. Soupeření, sváry a střety zůstaly trvalou součástí studené války, byly však vždy řízeny prvky *détente* – vzá-

jemnou závislostí a nucenou spoluprací – s cílem odvrátit přímý vojenský konflikt mezi supervelmocemi.¹

Mechanismus nucené spolupráce nebyl ve své době zřetelný, nyní však víme, že tiché uznání *statu quo* a sfér vlivu vysvětluje americkou nečinnost během všech krizí uvnitř sovětského bloku. Tyto krize lze tedy z hlediska vztahů mezi Východem a Západem považovat za pouhé pseudokrize. Ještě důležitější bylo, že skutečné krize, zvláště druhou berlínskou krizi a kubánskou raketovou krizi, bylo možno vyřešit mírovou cestou prostřednictvím tajné diplomacie, což ve druhém případě znamenalo naprosté ignorování spojenců na obou stranách. Jednalo se právě o mechanismus nucené spolupráce, která byla zaměřena na hledání kompromisního řešení a zahrnovala i přímou pomoc protivníkovi, aby si mohl zachovat tvář, s cílem zabránit eskalaci krize.²

Podobné projevy aplikace všudypřítomného mechanismu nucené spolupráce supervelmocí lze nalézt ve všech obdobích vztahu mezi Východem a Západem mezi roky 1953 a 1991. Tato nová interpretace *détente* rovněž pomůže vysvětlit, jak se mohlo stát, že pouhých několik let po údajném „konci *détente*“ v závěru sedmdesátých let započalo po nástupu Michaila Gorbačova do funkce generálního tajemníka sovětské komunistické strany roku 1985 dosud bezpříkladné sblížení obou supervelmocí.

Nová strategie mírového soužití byla formulována staronovým sovětským kolektivním vedením, které se ustavilo po Stalinově smrti, okamžitě po pohřbu bývalého vůdce. Přinesla s sebou mnohem pružnější zahraniční politiku, zaměřenou na zásadní zmírnění napětí ve vztazích mezi Východem a Západem a na trvalé prohlubování politické, a zejména hospodářské spolupráce se Západem. Cílem tohoto prohlubování spolupráce bylo zcela jednoznačně snížení nákladů na závody ve zbrojení a zvýšení šancí Sovětského svazu na přežití narůstajícího soupeření mezi znepřátelenými bloky.³

Princip mírového soužití, založený na teorii, že válka mezi socialistickým a kapitalistickým táborem není nevyhnutelná, byl vyhlášen okamžitě po Stalinově smrti v roce 1953. V únoru 1956 byl na dvacátém sjezdu sovětských komunistů povýšen

- 1 Podrobně je tato teze prezentována ve studii: BÉKÉS, Csaba: Cold War, Détente and the 1956 Hungarian Revolution. In: LARRES, Klaus – OSGOOD, Kenneth (ed.): *The Cold War after Stalin's Death: A Missed Opportunity for Peace?* Lanham (Maryland), Rowman & Littlefield 2006, s. 213–233.
- 2 O trvalé přítomnosti protikladných prvků spolupráce a konfrontace ve studené válce se zmiňoval již Raymond Garthoff (viz GARTHOFF, Raymond: *Détente and Confrontation: American-Soviet Relations from Nixon to Reagan*. Washington, Brooking Institution 1985).
- 3 Nedávno napsaný přehled sovětské politiky po Stalinově smrti lze najít ve stati Vojtěcha Mastného „Soviet Foreign Policy, 1953–1962“. In: LEFFLER, Melvyn – WESTAD, Odd Arne (ed.): *The Cambridge History of the Cold War*, sv. 1. Cambridge, Cambridge University Press 2010, s. 312–333; viz rovněž BÉKÉS, C.: East Central Europe, 1953–1956. In: *Tamtéž*, s. 334–352.

na *doktrínu*, která byla poté uplatňována až do rozpadu Sovětského svazu.⁴ Vedoucí představitelé sovětského bloku si pod pojmem „mírové soužití“ představovali mírové soutěžení mezi oběma bloky, z něhož měl pochopitelně nakonec vyjít vítězně komunistický blok. Nevzdávali se tím třídního boje jako takového, jeho ohnisko se však přeneslo z Evropy, která byla doposud nejdůležitějším prostorem pro šíření komunismu, do třetího světa, kde podpora převážně lokálních osvobozenecých hnutí představovala šanci na rozšíření sovětského vlivu.⁵ Pronikání do třetího světa tak začalo rovněž již v roce 1953, a nikoli na konci padesátých či na počátku šedesátých let, jak se mnozí domnívají. Mírové soužití rovněž neznamenal konec závodů ve zbrojení, jelikož hlavním sovětským cílem nadále zůstávalo dosažení a následné udržení jaderné parity se Spojenými státy, a to za jakoukoli cenu. Sovětský svaz tím měl konečně získat vytoužené rovnocenné postavení supervelmocí. Mírové soužití bylo nepochybně mírové v tom, že vedoucí představitelé sovětského bloku chtěli zachovat mír za každou cenu, a jak lze vyrozumět z dostupných pramenů, nikdy nechtěli zahájit válku proti Západu. Od poloviny padesátých let se tedy Moskva snažila konsolidovat územní zisky z druhé světové války a nabídla Západu dohodu. Tato dohoda spočívala v legalizaci evropského *statu quo* výměnou za záruku západní Evropy proti útoku ze strany sovětského bloku, přičemž mlčky byly rovněž zavrženy další snahy využívat komunistických stran na Západě k pokusům o politický převrat.

Vztahy mezi SSSR a východní Evropou po Stalinově smrti a doktrína aktivní zahraniční politiky

Po Stalinově smrti se nové sovětské vedení pokusilo zásadně změnit situaci v Sovětském svazu i zahraniční politiku svého impéria.⁶ V souladu s tímto cílem se sovětská zahraniční politika po roce 1953 stala mnohem pružnější a Moskva poprvé od závěrečných fází druhé světové války projevila ochotu vyjednávat a činit kompromisy se západními mocnostmi. Tato změna v sovětském chování nakonec otevřela cestu k ukončení korejské války a vedla i k výraznému oslabení napětí mezi Západem a Východem.⁷

Do sovětské zahraniční politiky se mezi lety 1953 a 1956 promítaly čtyři hlavní tendence:⁸ 1. podpora sblížení mezi Východem a Západem, tedy s Velkou Bri-

- 4 Tamtéž.
- 5 Viz WESTAD, Odd Arne: *The Global Cold War: Third World Interventions and the Making of Our Times*. Cambridge – New York, Cambridge University Press 2003.
- 6 Následující pasáže o vztazích mezi SSSR a východní Evropou vycházejí z mé již citované studie „East Central Europe, 1953–1956“ (viz pozn. 3).
- 7 Aktuálně publikované úvahy o mezinárodní politice po Stalinově smrti viz LARRES, K. – OSGOOD, K. (ed.): *The Cold War after Stalin's Death* (viz pozn. 1)
- 8 Mezi aktuální díla věnovaná sovětské zahraniční politice v letech 1953–1956 patří např.: ZUBOK, Vladislav – PLESHAKOV, Constantine: *Inside the Kremlin's Cold War: From Stalin to*

tání, Francií, zbytkem západní Evropy i Spojenými státy, ovšem bez zvažování jakýchkoli unilaterálních změn v existujícím *statu quo*; 2. pokusy o pronikání do třetího světa; 3. úsilí o smíření s Jugoslávií; 4. udržování politické stability ve středovýchodní Evropě za jakoukoli cenu.

K udržení kontroly nad regionem museli sovětské vedoucí představitelé řešit akutní krizové situace, a to již během krizí, které vypukly v Bulharsku, Československu a Německé demokratické republice takřka vzápětí po Stalinově smrti v roce 1953, jakož i v období po těchto krizích.⁹ Třebaže v Moskvě nikdy nepanovaly pochyby o tom, že tyto satelitní státy mají setrvat v rámci sovětského impéria, poučení z těchto raných krizí posílilo odhodlání společného sovětského vedení vypracovat a uplatňovat *nový model spolupráce*. Tento model měl být pružnější, spolehlivější a předvídatelnější pro obě strany v rámci každodenních vztahů mezi Moskvou a státy středovýchodní Evropy. Zatímco dříve tyto vztahy spočívaly zejména na přímém a výhradně osobním kontaktu mezi Stalinem a vedoucími představiteli východoevropských zemí – místními „malými Staliny“ – sovětské vedoucí představitelé se nyní společně snažili posílit místní kolektivní vedení v každé z těchto zemí a udržovat s ním kontakt. Dalším novým prvkem bylo nahrazení dřívějších občasných, improvizovaných konzultací pravidelnými dvoustrannými a mnohostrannými jednáními na úrovni vedoucích představitelů.

Již v červnu 1953 při jednání s maďarským vedením Sověti jednoznačně prohlásili, že chtějí zásadním způsobem oživit vztahy se svými spojenci ve východní Evropě. Podle Lavrentije Beriji se vztahy dosud produktivně nerozvíjely. „V budoucnu vytvoříme nový druh vztahu, odpovědnější a vážněji pojmávaný vztah,“ sliboval. Georgij Malenkov prohlásil, že paradigma vztahu bude zcela jiné než v minulosti, a Berija dodal, že Moskva bude své spojence o těchto změnách informovat – což mohl být náznak toho, že se připravoval zvláštní dokument obsahující relevantní pokyny.¹⁰ I když se podobné nařízení před 30. říjnem 1956 neobjevilo, forma spolupráce Sovětů se spojenci se mezi roky 1953 a 1955 výrazně proměnila.

Khrushchev. Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press 1996; TAUBMAN, William: *Khrushchev: The Man and His Era*. New York, Norton 2003; ZUBOK, Vladislav: *A Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*. Chapel Hill, The University of North Carolina Press 2007; MASTNY, V.: *Soviet Foreign Policy, 1953–1962* (viz pozn. 3).

9 Ke vztahům mezi SSSR a východní Evropou v přechodném období po Stalinově smrti je nejlepším zdrojem trojdielná studie Marka Kramera „The Early Post-Stalin Succession Struggle and Upheavals in East-Central Europe: Internal-External Linkages in Soviet Policy Making“. In: *Journal of Cold War Studies*, roč. 1, č. 1, 2 a 3 (1999), s. 3–55, 3–38 a 3–66; viz také BÉKÉS, C.: *East Central Europe, 1953–1956* (viz pozn. 3).

10 Viz BÉKÉS, Csaba – BYRNE, Malcolm – RAINER, János M. (ed.): *The 1956 Hungarian Revolution: A History in Documents*. Budapest – New York, Central European University Press 2002, s. 22 (citováno in: KRAMER, M.: *The Early Post-Stalin Succession Struggle and Upheavals in East-Central Europe* (část 1), s. 40.

Neznamenalo to ovšem doposud žádný zásadnější posun v podřízeném postavení východoevropských států – jednalo se pouze o regulaci a zefektivnění již vytvořené hierarchie. Pokud sovětské představitelé věřili, že mohou dosáhnout svých cílů pouze brutální politickou intervencí, neváhali ostře kárat vůdce východoevropských zemí autoritativním způsobem, který často překonával samotného Stalina. V lednu 1955, když byli maďarští vedoucí představitelé opět předvoláni do Moskvy ke konzultacím, Nikíta Chruščov fakticky vyhrožoval maďarskému předsedovi vlády Imre Nagyovi popravou.¹¹ V krizových okamžicích, kdy šlo o ochranu sovětských imperiálních zájmů, se muži v Kremlu nevyhýbali ani použití těch nejdrastičtějších prostředků. V říjnu 1956 vyhrožovali polskému vedení vojenskou intervencí a na počátku listopadu pak sovětská invaze ukončila revoluci v Maďarsku.

Moskva však zároveň doufala v celkové smíření a byla proto odhodlána výrazně zlepšit vzájemné vztahy. Varšavská smlouva, založená v květnu 1955, byla v této době mnohými vnímána jako prostředek k utužení jednoty a posílení sovětské dominance v rámci bloku. Tato politicko-vojenská aliance se však postupně stala katalyzátorem nové éry vztahů mezi Sovětským svazem a středovýchodní Evropou. Aby demonstrovala formální rovnoprávnost svých členů, napodobovala Varšavská smlouva organizační strukturu Severoatlantické aliance¹² a teoreticky se deklarovala jako dobrovolné sdružení suverénních a rovnoprávných států. Institucionalizace *mnohostranné a pravidelné* vojensko-politické součinnosti sama o sobě představovala kvalitativní změnu ve srovnání se situací v minulosti. Dříve se totiž pravidelně konaly pouze konzultace dvoustranné, které iniciovali Sověti; stejně tak mnohostranná jednání nebo setkání komunistických stran mohla být svolána pouze z iniciativy Moskvy. Založení Varšavské smlouvy tak paradoxně posílilo mezinárodní prestiž spojeneckých zemí, které byly předtím na Západě nazývány prostě „sovětské satelity“. Tento nový vývoj byl počátkem procesu omezené emancipace těchto zemí, jak ve vztahu k Sovětskému svazu, tak k západním a nezúčastněným státům. Doktrína „aktivní zahraniční politiky“ vyhlášená na jaře 1954 měla rovněž posílit přijatelnost spojenců Kremlu pro mezinárodní společenství a touto cestou i schopnost celého sovětského bloku manévrovat v diplomatické rovině. Moskva od této chvíle povzbuzovala své spojence, aby užívali vlastní mezinárodní prestiže – se sovětskou podporou – k užítku celého východního bloku v rámci mezinárodního systému. Spojenci měli podporovat úspěšné naplňování sovětských cílů v Evropě a ještě více ve třetím světě, zvláště v Asii, arabských zemích a Latinské Americe.

11 „Nejste bez zásluh. Ale Zinovjev a Rykov také nebyli bez zásluh, možná jich měli i více, a přesto jsme neváhali podniknout proti nim kroky, když se stali hrozbou pro stranu.“ (BÉKÉS, C. – BYRNE, M. – RAINER, J. M. (ed.): *The 1956 Hungarian Revolution*, s. 63.)

12 BYRNE, Malcolm – MASTNY, Vojtech (ed.): *A Cardboard Castle? An Inside History of the Warsaw Pact, 1955–1991*. Budapest – New York, Central European University Press 2005, s. 2–7.

Založení Varšavské smlouvy dne 14. května 1955 ve Varšavě bylo zpočátku chápáno jako nástroj utužení sovětské kontroly nad ostatními členskými státy (Albánie, Bulharsko, Československo, Maďarsko, Německá demokratická republika, Polsko, Rumunsko). Postupně se však stala fórem umožňujícím částečnou emancipaci těchto zemí v rámci východního bloku

Zatímco v Evropě dostalo prioritu rozvíjení hospodářských styků se západoevropskými státy, ve třetím světě bylo hlavním cílem usnadňovat sovětské hospodářské a politické pronikání a následné získávání trvalého vlivu.¹³

Vedlejším produktem dohody, kterou uzavřely mocnosti ohledně rakouské Státní smlouvy, byl v prosinci 1955 vstup Albánie, Bulharska, Maďarska a Rumunska do Organizace spojených národů. S výjimkou NDR tak všechny evropské státy sovětského bloku dosáhly alespoň minimálního stupně přípravy na angažmá v mezinárodním dění.

Začátkem ledna 1956, necelý měsíc před dvacátým sjezdem KSSS, se vedoucí činitelé evropských komunistických stran sešli v Moskvě na nejdůležitějším summitu od Stalinovy smrti. Na úvod Chruščov důrazně připomněl důležitost nové doktríny

13 Text komplexní analýzy budoucí role sovětského bloku ve světové politice připravovaný sovětským ministerstvem zahraničí na summit evropských komunistických vůdců v Moskvě na počátku ledna 1956 lze najít v publikaci: BÉKÉS, C. – BYRNE, M. – RAINER, J. M. (ed.): *The 1956 Hungarian Revolution*, s. 106–113.

„aktivní zahraniční politiky“, s jejíž pomocí měl socialistický tábor posílit své mezinárodní postavení. „Je pravdou, že Sovětský svaz je hlavní silou v našem táboře,“ řekl Chruščov. „Pokud bychom však pružněji zorganizovali svou práci, Sovětský svaz nebude muset být vždy tím, kdo se první chopí iniciativy. V různých situacích se může iniciativy chopit jiná lidová demokracie a Sovětský svaz tuto zemi pak podpoří. V určitých záležitostech se může lépe jednat lidovým demokratiím.“¹⁴

Ačkoli do té doby nebyly žádné podobné kroky podniknuty, stala se tato strategie posléze, zvláště od poloviny šedesátých let, efektivním modelem spolupráce mezi státy sovětského bloku na poli zahraniční politiky, a to až do zhroutení komunistických režimů ve středovýchodní Evropě. Moskva v duchu této politiky od roku 1954 své spojence aktivně a podrobně informovala (částečně prostřednictvím dvoustranných kanálů) o stanoviskách, která zaujímal k různým mezinárodněpolitickým problémům, a často dokonce o krocích, které se chystala podniknout ve vztazích mezi Východem a Západem. Potřeba intenzivní součinnosti přinesla zásadní změnu, pokud šlo o pravidelnost mnohostranných summitů. V době mezi posledním zasedáním Informačního byra komunistických a dělnických stran (Kominformy) v listopadu 1949 a Stalinovou smrtí víme pouze o jednom podobném setkání, v lednu 1951. Naproti tomu během dvou let mezi listopadem 1954 a lednem 1957 se podobných summitů uskutečnilo sedm.

Chruščov chtěl přetvořit základy vztahů uvnitř bloku zejména prostřednictvím změny konceptuálního rámce těchto vztahů z kolonie na *dominium*. Z formálního hlediska bylo postavení spojenců ještě o něco slibnější – mohli se nyní podílet na formulování politiky celého bloku jakožto rovnocenní partneři v rámci Varšavské smlouvy a Rady vzájemné hospodářské pomoci. Důležitou roli v Chruščovových úvahách hrál záměr, aby východní blok alespoň zdánlivě disponoval stejnými schopnostmi a podmínkami při svém mírovém soutěžení se Západem.

Určitou ironií je, že tato nová sovětská strategie plně souzněla se zásadními změnami v americké zahraniční politice vůči východní Evropě, které se jasně projeví několik týdnů po povstání v polské Poznani v červnu 1956. Nový strategický dokument o „sovětských satelitech“ s označením NSC-5608/1, přijatý 18. července, nastínil v hrubých rysech všechny prvky americké politiky v následujících desetiletích („budování mostů“, diferencovaný přístup, hospodářský nátlak atd.). Tento dokument opustil heslo „osvobození ujařmených národů“ a jasně stanovil, že „Spojené státy nejsou připraveny uchýlit se k válce za účelem ukončení sovětské nadvlády nad satelity a dosažení tohoto cíle prostřednictvím vnitřních revolucí se nezdá být

14 Magyar Országos Levéltár (Maďarský národní archiv, dále MOL), Budapešť, M-KS-276, fond (f.) 62/84.ö.e., projev N. S. Chruščova na setkání vedoucích představitelů evropských socialistických zemí. Citováno in: BÉKÉS, Csaba: *The Warsaw Pact and the Helsinki Process, 1965–1970*. In: LOTH, Wilfried – SOUTOU, Georges-Henri (ed.): *The Making of Détente: Eastern and Western Europe in the Cold War, 1965–1975*. London – New York, Routledge 2007, s. 216.

pravděpodobné či v praxi uskutečnitelné“.¹⁵ Americká politika již tedy neusilovala o odpoutání „satelitů“ ze sovětského orbitu, nýbrž o „podporu postupných změn v sovětské politice vůči satelitům a v jejich vzájemných vztazích“.¹⁶

Vztahy SSSR a východní Evropy za povstání v Polsku a Maďarsku a počátky „Mikojanovy doktríny“

Rozhodovací proces v Sovětském svazu během povstání ve východní Evropě v roce 1956 je dobře popsán v nedávno zpracovaných studiích o dějinách studené války.¹⁷ V této kapitole se věnuji pouze některým důležitým, sporným či nedostatečně prozkoumaným aspektům tohoto tématu, zejména s ohledem na roli zahraničněpolitické součinnosti v rámci sovětského bloku během těchto krizí.

V pozdních hodinách dne 23. října 1956 došlo v Budapešti k ozbrojeným střetům. Když o problému později téhož večera diskutovalo předsednictvo Ústředního výboru Komunistické strany Sovětského svazu, situace v Maďarsku se mu jevila mnohem vážnější než ve Varšavě. Na schůzi ani nezazněl návrh odložit diskusi na další den, kdy by mohli být konzultováni i sovětsští spojenci, původně svolaní do Moskvy na summit, který měl řešit situaci v Polsku,¹⁸ a kdy by mohlo být přijato společné rozhodnutí, zda mají být nasazeny sovětské jednotky rozmístěné v Maďarsku, jak nyní žádalo maďarské vedení. Ohledně polské krize bylo mezitím přijato kompromisní řešení – Moskva opustila myšlenku ozbrojené intervence a nově zvolený první tajemník polských komunistů Władysław Gomułka Sověty ujistil, že plánované reformy neohrozí mocenské postavení komunistů v Polsku ani jednotu sovětského bloku.

Navzdory tomu, že v Maďarsku vypukl ozbrojený konflikt (zatím omezeného rozsahu), stále mohlo být i zde aplikováno polské řešení. V tomto směru se jasně vy-

15 BÉKÉS, C. – BYRNE, M. – RAINER, J. M. (ed.): *The 1956 Hungarian Revolution*, s. 154. Tato publikace nabízí plnou verzi zmíněného dokumentu, zatímco v příslušném svazku edice *Foreign Relations of United States (FRUS)* byl předtím publikován ve značně okleštěné podobě.

16 *Tamtéž*, s. 155.

17 Viz KRAMER, Mark: *New Evidence on Soviet Decision-Making and the 1956 Polish and Hungarian Crises*. In: *Cold War International History Project (dále CWIHP) Bulletin*, č. 8–9 (1996–1997), s. 358–385; RAINER, János M.: *The Road to Budapest, 1956: New Documentation on the Kremlin's Decision to Intervene (1–2)*. In: *The Hungarian Quarterly*, roč. 37, č. 142 (1996), s. 24–41 a roč. 38, č. 143 (1996), s. 16–31; ORECHOVA, Jelena D. – SEREDA, Vjačeslav T. – STYKALIN, Alexandr S. (ed.): *Sovetskij sojuz i vengerskij krizis 1956 goda: Dokumenty*. Moskva, Rossijskaja političeskaja enciklopedija 1998; BÉKÉS, C.: *Cold War, Détente and the 1956 Hungarian Revolution* (viz pozn. 1).

18 Dne 20.10.1956 se prezidium ÚV KSSS rozhodlo urgentně svolat na 24. říjen do Moskvy mnohostranné setkání zástupců komunistických stran Československa, Maďarska, Rumunska, Bulharska a NDR.

slovil náměstek předsedy Rady ministrů SSSR Anastas Mikojan, uznávaný člen sovětského vedení a člověk, který rozuměl maďarské situaci nejlépe: „Bez Nagy nemohou hnutí řídit, je to pro nás také levnější. Vyjadřuje pochybnosti ohledně vyslání jednotek. Co tím ztrácíme? Maďaři si zjednájí pořádek sami. Měli bychom dát šanci politickým prostředkům, a teprve potom nasadit jednotky.“¹⁹ Strategie řešení závažných krizí v jednom z členských států sovětského bloku v podobě, jak ji prezentoval Mikojan, tedy *obnovení pořádku místními silami a bez nasazení sovětské armády* (lze zde zcela jistě hovořit o Mikojanově doktríně),²⁰ byla v dané situaci jedinou racionální alternativou. Ostatní členové předsednictva však neustoupili a hlasovali pro sovětskou intervenci. Sovětské vedení, které od roku 1953 řešilo problémy světové politiky pragmaticky a i při hledání řešení polské krize na poslední chvíli odolalo z ideologických a citových důvodů imperiálnímu reflexu uchýlit se k ozbrojené intervenci, nedokázalo v maďarském případě vyčkat a ovládnout se. Chruščov a jeho spolupracovníci tak učinili i z *vlastního úhlu pohledu* nejhorší možné politické rozhodnutí a nastartovali proces, jehož dopady přinesly právě to, čeho je ozbrojená intervence měla ušetřit. Jinými slovy, docílili přesného opaku toho, čeho chtěli dosáhnout – nikoli rychlé pacifikace, ale přeměny ojed-

Sovětské tanky v ulicích Budapešti během lidového povstání v listopadu 1956. Sovětské vedení sáhlo k vojenské intervenci jako způsobu řešení krize, poprvé však v krizové situaci konzultovalo její řešení s představiteli dalších zemí svého mocenského bloku

19 KRAMER, Mark (ed.): *The „Malin Notes“ on the Crises in Hungary and Poland*. In: *CWIHP Bulletin*, č. 8–9 (1996–1997), s. 389.

20 Viz BÉKÉS, Csaba: *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában* (Maďarská revoluce v roce 1956 a světová politika). Budapest, 1956-os Intézet 2006, s. 85.

nělých ozbrojených střetů v rozsáhlý protisovětský osvobozenecský boj, který nemá v historii sovětského bloku obdobu.²¹

I když byl Mikojanův návrh 23. října 1956 zamítnut, jeho doktrína maďarskou krizi přežila a v následujících desetiletích se stala klíčovou součástí procesu získávání zkušeností, který přispíval k formulování sovětského modelu řešení krizí. Byla to právě Mikojanova doktrína, která byla aplikována během osmi měsíců mezi lednem a srpnem 1968, kdy se sovětsí vůdci ze všech sil snažili najít politické řešení a vyhnout se vojenské invazi do Československa.²² Stejně tak tomu bylo i v případě neochoty Sovětů vyslat jednotky do Afghánistánu během devíti měsíců mezi březnem a prosincem 1979.²³ I když oba tyto pokusy nakonec selhaly a vojenské řešení se stalo z pohledu Moskvy nevyhnutelným, Mikojanova doktrína se úspěšně uplatnila v prosinci 1981 v Polsku, kde byl po patnáctiměsíční vnitropolitické krizi vyhlášen výjimečný stav a řešení se tak obešlo bez sovětského vojenského zásahu.²⁴

Jak již bylo řečeno, předsednictvo sovětských komunistů rozhodlo po diskuzi o kritické situaci v Polsku na svém jednání 20. října 1956, že je nutné svolat mnohostrannou schůzku v Moskvě, která se měla konat 24. října. Na toto jednání měli být „pozváni do Moskvy zástupci komunistických stran Československa, Maďarska, Rumunska, NDR a Bulharska“.²⁵ Svolání nouzového summitu za účelem řešení krizové situace znamenalo odklon od dřívějšího procesu rozhodování uvnitř sovětského bloku, a proto je zajímavé podívat se podrobněji na komunikaci mezi Moskvou a jejími spojenci během maďarského povstání. (Za pozornost rovněž stojí, že sovětské vedení se postaralo o to, aby byly osobně předány informace čínskému vedení, a do Pekingu za tím účelem vyslalo člena svého ústředního výboru.) Neúplné zápisy z jednání předsednictva sovětských komunistů ukazují, že necelý den poté, co se sovětský krizový tým vrátil z jednání ve Varšavě, převládal názor, že „existuje pouze jedna cesta – skoncovat s tím, co je v Polsku“. To potvrzují i připravovaná opatření,

21 Kromě afghánské partyzánské války vyvolané sovětskou intervencí v roce 1979, která probíhala za poněkud odlišných podmínek.

22 Z novějších publikací o invazi vojsk Varšavské smlouvy do Československa viz např. KARNER, Stefan – TOMILINA, Natalja – TSCHUBARJAN, Alexander – BISCHOF, Günter – IŠČENKO, Viktor – PROZUMENŠČIKOV, Michail – RUGGENTHALER, Peter – TŮMA, Oldřich – WILKE, Manfred (ed.): *Prager Frühling: Das internationale Krisenjahr 1968. Beiträge*. Köln/R. – Weimar – Wien, Böhlau 2008; BISCHOF, Günter – KARNER, Stefan – RUGGENTHALER, Peter (ed.): *The Prague Spring and the Warsaw Pact Invasion of Czechoslovakia, 1968*. Lanham (Maryland), Lexington Books 2010; STOLARIK, M. Mark (ed.): *The Prague Spring and the Warsaw Pact Invasion of Czechoslovakia, 1968: Forty Years Later*. Mundelein (Illinois), Bolchazy-Carducci Publishers 2010.

23 Viz WESTAD, O. A.: *The Global Cold War*, s. 299–330 (viz pozn. 5).

24 Viz PACZKOWSKI, Andrzej – BYRNE, M. (ed.): *From Solidarity to Martial Law: The Polish Crisis of 1980–1981*. Budapest – New York, Central European University Press 2007.

25 KRAMER, M. (ed.): The „Malin Notes“ on the Crises in Hungary and Poland, s. 388 (viz pozn. 19).

kteřá pro případy podobných krizí jasně počítala s násilným řešením či s výměnou stávajícího vedení problematické země, a to zdánlivě legálním postupem jeho odvolání a jmenování nových vedoucích představitelů, jak o tom svědčí lapidární instrukce: „Manévry. Připravte dokument. Ustavte výbor.“²⁶

Komunistický summit narychlo svolaný na 24. října do Moskvy měl původně připravit a koordinovat sovětskou vojenskou intervenci v Polsku. Je zřejmé, že politická poradní role Varšavské smlouvy, která existovala teprve rok a půl, nebyla stále nijak významná. Nepadl ani návrh, aby bylo dosaženo dohody až po svolání jejího Politického poradního výboru, ačkoli Varšavská smlouva k tomu nabízela potřebný právní rámec. Řešení krize se dosud ubíralo tradiční cestou povolání vůdců zemí sovětského bloku do Moskvy. Vzhledem k pozdnímu oznámení schůzky a neobvyklosti situace mohli své zástupce do Moskvy 24. října vyslat pouze Česlováci, východní Němci a Bulhaři. Prvního tajemníka maďarských komunistů Ernő Gerő zadržely události v Budapešti, zatímco rumunské vedení v čele s Gheorghiu-Dejem bylo ve dnech 20. až 27. října na kajičné návštěvě Bělehradu. Mezitím docházelo ke zcela zásadním zvrátům. Původní plán intervence do Polska padl, když nový vůdce polských komunistů Władysław Gomułka ujistil v telefonickém rozhovoru Chruščova, že komunistická diktatura v Polsku není ohrožena a že bezpečnostní zájmy sovětského bloku budou nadále zajištěny.²⁷ To znamenalo, že země zůstane loajálním členem Varšavské smlouvy a nebude požadovat stažení sovětských vojsk. Mezitím se vyhroutil situace v Maďarsku, kde se 23. října pokojná demonstrace požadující reformy změnila navečer v ozbrojené povstání. Chruščov tedy pak na summitu 24. října prezentoval tento vývoj.

Ve stejný den dorazila do Moskvy čínská delegace vedená místopředsedou vlády Liou Šao-čchim, která chtěla rovněž projednat krizi ve středovýchodní Evropě.²⁸ Obsah diskuse mezi Sověty a Číňany je víceméně znám. Nemáme však k dispozici prameny, které by potvrzovaly, zda bylo dosaženo dohody se spojenci ze středovýchodní Evropy, a pokud ano, v čem tato dohoda spočívala. Prameny, které byly dosud objeveny, naznačují, že do počátku listopadu museli spojenci spoléhat především na to, co bylo možno vyčíst ze sovětského tisku.²⁹ Další konzultace

26 Tamtéž.

27 Viz HAJDU, Tibor (ed.): *Az 1956: Október 24-i moszkvai értekezlet* (Setkání v Moskvě 24. října 1956). In: *Évkönyv* (Ročenka), č. 1. Budapest, 1956-os Intézet 1992, s. 149–156. Anglický překlad zápisů z jednání viz KRAMER, Mark (ed.): *Hungary and Poland, 1956: Khrushchev's CPSU CC Presidium Meeting on East European Crises, 24 October 1956*. In: *CWIHP Bulletin*, č. 5 (1995), s. 1 a 50–56.

28 Novější studie o tehdejší roli Číny viz JIAN, Chen: *Mao's China and the Cold War*. Chapel Hill – London, The University of North Carolina Press 2001, s. 145–162; VAMOS, Peter: *Sino-Hungarian Relations and the 1956 Revolution*. (CWIHP Working Paper, č. 54.) Washington, D.C., Woodrow Wilson International Center for Scholars 2006.

29 Zápisy z jednání sovětských, polských, rumunských a československých komunistických vůdců během maďarské revoluce lze najít v publikaci editované Békésem, Byrnem a Rainerem

se konaly až po 31. říjnu, kdy se předsednictvo sovětských komunistů rozhodlo rozdrtit maďarskou revoluci druhou vojenskou intervencí. Poté co přijalo rozhodnutí zahájit „operaci Vichr“, usneslo se předsednictvo rovněž *informovat* čínské, československé, rumunské a bulharské představitele o tomto plánu a *osobně jej projednat* s Poláky a Jugoslávci.³⁰ Zároveň padlo rozhodnutí, že se Nikita Chruščov, ministr zahraničí Vjačeslav Molotov a člen předsednictva sovětských komunistů Georgij Malenkov následujícího dne, tedy 1. listopadu, sejdou s polskými vedoucími představiteli v Brestu a poté že Chruščov s Malenkovem odcestují do Jugoslávie, kde ještě téhož večera projednají přípravu intervence s Josipem Brozom Titim.³¹ V této chvíli tedy Sověti stále ještě nepočítali s urgentními *osobními konzultacemi* s ostatními vůdci, kteří měli být pouze *informováni*.³² To je překvapivé, protože v případě Polska, jak již bylo zmíněno, svolala Moskva spojence v okamžiku, kdy začala seriózně zvažovat eventualitu intervence, žádné rozhodnutí v tom směru ale dosud nebylo přijato. Nyní se naproti tomu sovětská představitel zjevně sami rozhodli rozdrtit maďarské povstání a jmenovat vzdorovládu, i přes nedozírné důsledky, které tyto kroky měly mít pro celý sovětský blok. Za naléhavé přitom považovali pouze jednání s „problematickými“ Poláky a zajištění neutrality Jugoslávců.

Při jednání v Brestu na sovětské straně hranice s Polskem Władysław Gomułka spolu se svým předchůdcem ve funkci prvního komunistického tajemníka Edwardem Ochabem a polským premiérem Józefem Cyrankiewiczem podle sovětského očekávání intervenci odmítli a zdůraznili, že Maďaři si musejí celou situaci vyřešit sami. Nové polské vedení v čele s Gomułkou, které vzešlo z říjnové krize, zpočátku silně podporovalo snahy Imre Nagye uklidnit situaci a odsoudilo první sovětskou intervenci. Komuniké, které polská komunistická strana vydala k polskému lidu dne 1. listopadu po schůzce v Brestu, obsahovalo prohlášení, že obrana socialismu v Maďarsku je úkolem maďarského lidu, a nikoli intervence zvenčí.³³ I přesto si však Sověti byli jistí, že Poláci budou loajálně akceptovat vývoj po sovětské intervenci.

The 1956 Hungarian Revolution (viz pozn. 10). Na archivních pramenech založené úvahy o maďarských bilaterálních vztazích se sovětským blokem a západními zeměmi v letech 1953–1958 obsahuje publikace: BÉKÉS, Csaba (ed.): *Evolúció és revolúció: Magyarországi és nemzetközi politika 1956-ban* (Evoluce a revoluce: Maďarsko a mezinárodní politika v roce 1956). Budapest, Gondola Kiadó – 1956-os Intézet 2007.

- 30 Viz KRAMER, M. (ed.): *The „Malin Notes“ on the Crises in Hungary and Poland*, s. 393 n. (viz pozn. 19).
- 31 Tamtéž, s. 394.
- 32 Tamtéž, s. 393.
- 33 K reakci polského vedení na události v Maďarsku viz TISCHLER, János: *Polish Leaders and the Hungarian Revolution*. In: KEMP-WELCH, Anthony (ed.): *Stalinism in Poland, 1944–1956: Selected Papers from the Fifth World Congress of Central and East European Studies*, Warsaw, 1995. Houndmills – Basingstoke, Macmillan Press 1999, s. 119–143.

Zůstává otázkou, proč byli nakonec v rozporu s původním plánem konzultování rumunští, českoslovenští a bulharští vedoucí představitelé. Molotov se vrátil podle plánu z Brestu do Moskvy, avšak Chruščov s Malenkovem místo přímé cesty na setkání s Titem zaměřili do Bukurešti. Tam jednali s rumunským a československým vedením, která intervenci podpořila, a Rumuni dokonce nabídli své ozbrojené síly.³⁴ Čechoslováci pravděpodobně učinili podobnou nabídku, neboť večer 2. listopadu, po návratu prvního tajemníka Antonína Novotného a předsedy vlády Viliama Širokého, vydal Ústřední výbor Komunistické strany Československa rezoluci, v níž stálo, že „pokud to bude nutné“, Československo „aktivně přispěje“ k boji proti maďarské „kontrarevoluci“ na obranu lidovědemokratického zřízení.³⁵ Ještě více překvapující je zřejmě skutečnost, že z Bukurešti letěli Chruščov a Malenkov do Sofie na setkání s bulharskými vedoucími představiteli, kteří se z nějakého důvodu nemohli zúčastnit jednání v Bukurešti.³⁶ Dosud objevené materiály nasvědčují tomu, že Sověti by zvážili přijetí rumunské a československé nabídky v případě, že by na přípravu intervence bylo více času. Jisté je, že o několik měsíců později se Chruščov zmínil před generálním tajemníkem maďarských komunistů Jánosem Kádárem o tom, že lze uvažovat o vyslání jednotek zemí Varšavské smlouvy, včetně Maďarska, „do Sovětského svazu, možná na Dálný východ, aby bránily socialistický tábor před Japonci. Některé jednotky by mohly být vyslány třeba do Moskvy. Nenarušilo by to jednotu mezi našimi zeměmi. Naši lidé jsou v duchu této jednoty vychováni.“³⁷

Takto úzkostlivé informování spojenců je důležité nejen proto, že Sověti nic podobného dříve nedělali, ale rovněž z toho důvodu, že podobný krok nebyl

34 Viz MICUNOVIC, Veljko: *Moscow Diary*. London, Chatto & Windus 1980.

35 Viz BÉKÉS, C. – BYRNE, M. – RAINER, J. M. (ed.): *The 1956 Hungarian Revolution*, s. 347 (viz pozn. 10).

36 Viz MICUNOVIC, V.: *Moscow Diary*. Je zajímavé, že některé novější práce o roce 1956 stále nesprávně uvádějí, že bulharští vedoucí představitelé byli rovněž informováni v Bukurešti.

37 BÉKÉS, Csaba (ed.): *Magyar-szovjet csúcstalálkozás, 1957–1965: Dokumentumok* (Maďarsko-sovětské summit, 1957–1965: Dokumenty). In: LITVÁN, György (ed.): *Évkönyv*, č. 6. Budapest, 1956-os Intézet 1998, s. 143–183, zde s. 150 n.. Tato improvizovaná nabídka, kterou Chruščov pronesl v projevu na prvním zasedání sovětsko-maďarských mezivládních rozhovorů v Moskvě 21.3.1957, se již v budoucnosti dále nezvažovala. Na moskevském setkání s maďarskou delegací se však vážně diskutovalo o tom, že by se jednotky socialistických zemí měly zúčastnit oslav 40. výročí říjnové revoluce z roku 1917 v Moskvě, aby tak byla demonstrována jednota socialistického tábora. Tento nápad vzešel nepochybně od Chruščova, třebaže se uvádělo, že jej „iniciuje“ Maďarská socialistická dělnická strana (MSDS) s ostatními „sesterskými“ stranami, což se také v červenci 1957 stalo. Ve svém dopise Ústřednímu výboru KSSS János Kádár oficiálně vznesl tento podnět a – což bylo zajímavé – dostalo se mu kladné odezvy. Vývoj světové politiky však neumožnil realizaci plánu. Sovětské vedení návrh s ohledem na *détente* v říjnu 1957 odmítlo s odůvodněním, že v dané situaci by jej protivník považoval za demonstraci síly, což by narušilo normalizaci vztahů mezi Východem a Západem. (Tamtéž, s. 151.)

v souladu s výše zmíněnou rezolucí předsednictva ústředního výboru sovětských komunistů z 31. října.³⁸ Jedním možným vysvětlením je, že po sovětsko-polském setkání převládlo přesvědčení o užitečnosti projednání problému i s ostatními spojenci, zvláště když nebylo pochyb o tom, že Čechoslováci, Rumuni a Bulhaři (narozdíl od Poláků) plánovaná opatření rozhodně podpoří. Je rovněž možné, že čínská delegace vedená Liou Šao-čchim, která opustila Moskvu 31. října, poradila na závěr Sovětům, že konzultace posílí legitimitu sovětské intervence. Nemůžeme konečně vyloučit ani možnost, že Chruščov si vzpomněl na prohlášení sovětské vlády ze 30. října, které pouhých několik dnů před těmito událostmi nově zdůraznilo nutnost postavit vztahy mezi Sovětským svazem a jeho spojenci na nový základ „partnerství“. S podobným prohlášením by se intervence v členském státě Varšavské smlouvy, pokud by byla provedena bez konzultace s jejími ostatními členy, jen těžko shodovala.³⁹ Celá událost byla v každém případě předzvěstí pomalého, avšak nevyhnutelného vývoje mnohostranné součinnosti zemí východního bloku v oblasti zahraniční politiky. Dvě krize ve středovýchodní Evropě nepřímo pomohly Varšavské smlouvě „najít její místo“ stejně jako rozvinout její politickou poradní funkci a do jisté míry i roli jakéhosi dozorčího orgánu.⁴⁰

Po Chruščovově a Malenkovově návštěvě Bukurešti a Sofie dorazili oba vyčerpaní funkcionáři večer 2. listopadu na ostrov Brioni, kde jednali s Titem, ministrem vnitra Alexandrem Rankovičem, náměstkem předsedy vlády Edvardem Kardeljem a jugoslávským velvyslancem v Moskvě Veljkem Mićunovičem. Sověti byli připraveni uskutečnit svůj plán i v případě, kdyby jugoslávské stanovisko bylo negativní. Přesto se rozhodli pro jednání, neboť věděli, jak silný vliv měla jugoslávská propaganda na radikální stranickou opozici v Maďarsku, zvláště v letech 1955 a 1956,

38 Zvláštní je rovněž absence jakékoli zmínky o návštěvách v Bukurešti a Sofii v dalších zápisech z jednání předsednictva po 31.10.1956.

39 Další otázkou zůstává, proč byli vynecháni východoněmečtí vedoucí představitelé. Zde je třeba vzít v úvahu, že ani SSSR v polovině 50. let v podstatě nepovažoval NDR za suverénní stát a v mnoha ohledech se k ní choval spíše jako k okupované zemi, což se promítalo i do jejího spojeneckého postavení. Vedoucí činitelé Jednotné socialistické strany Německa (SED) byli pozváni na konzultace do Moskvy 24. října, možná proto, že původně byla předmětem jednání polská krize, která se NDR jako sousedního státu přímo dotýkala, zvláště s ohledem na kontroverzi ohledně hraniční linie na Odře a Nise. Albánie nebyla považována za důležitou a možnost informovat její vedení nebyla nadnesena. Na druhou stranu je nutno zmínit, že toto opomenutí mohlo rovněž přispět ke stále se zhoršujícímu stavu albánsko-sovětských vztahů od konce 50. let.

40 O reakcích na maďarskou revoluci v ostatních zemích sovětského bloku viz BÉKÉŠ, C. (ed.): *Evolúció és revolúció* (viz pozn. 29); RAINER, János M. – SOMLAI, Katalin (ed.): *The 1956 Hungarian Revolution and the Soviet Bloc Countries: Reactions and Repercussions*. Budapest, The Institute for the History of the 1956 Hungarian Revolution – Historical Archives of the Hungarian State Security 2007.

a tedy nepřímo i na intelektuální podhoubí maďarské revoluce. Titův dopis Ústřednímu výboru Maďarské strany pracujících z 29. října navíc sliboval podporu vládě Imre Nagye a její nové politice usilující o přehodnocení minulých událostí, třebaže zároveň ostře varoval před nebezpečím kontrarevoluce.⁴¹ Tito však doufal, že Maďarsko bude kráčet ve stopách Jugoslávie, a byl proto zklamán následným vývojem událostí v zemi. Viděl totiž, že nová vláda udělala naráz dva kroky vpřed a začala tak Maďarsko přibližovat spíš rakouskému modelu, což považoval za nepřijatelné. Pro Chruščova a Malenkova bylo velkou úlevou, když zjistili, že jugoslávské vedení souhlasí s nutností intervence a že dokonce přislíbilo svou podporu při odstranění Nagyova křídla z politické scény.⁴²

Zatímco proces mnohostranného rozhodování v sovětském bloku během československé krize v roce 1968 je dnes již dobře zdokumentován, méně známá je skutečnost, že poprvé členské země Varšavské smlouvy společně a přímo zasáhly do vnitropolitické situace jiného členského státu po maďarské revoluci v roce 1956. Ve dnech 1. až 4. ledna 1957 se v Budapešti konal zvláštní summit sovětského bloku za účasti vedení komunistických stran Sovětského svazu, Maďarska, Bulharska, Československa a Rumunska. Setkání bylo ohlášeno na poslední chvíli a mělo se zabývat zejména vnitropolitickou situací v Maďarsku. Původně s návrhem uspořádat vrcholnou schůzku přišla Maďarská socialistická dělnická strana v polovině listopadu 1956 s cílem, aby na ní byla projednána nová podoba vztahu mezi Moskvou a jejími spojenci, tak jak byla definována prohlášením sovětské vlády z 30. října 1956.⁴³ Tento návrh nenašel v Moskvě odezvu, nicméně koncem prosince měl János Kádár, nový vůdce maďarských komunistů a předseda vlády, další naléhavý důvod k zahájení konzultací s Kremlem. Od rumunské strany dostal informaci, že Zoltán Szántó, který byl v té době spolu se zbytkem Nagyovy skupiny internován v Rumunsku, bude brzy poslán zpět do Maďarska. Kádár, jehož vyděsila představa sovětsko-rumunského plánu, že by měl být nahrazen tímto stoupencem Moskvy a dřívějším představitelem Kominterny, navrhl uspořádat setkání sovětských, rumunských a maďarských vedoucích představitelů za účelem projednání osudu Nagyovy skupiny. Skutečným důvodem, který nakonec vedl ke svolání schůzky, však

41 Viz deník *Magyar Nemzet* z 30.10.1956.

42 K tehdejší roli Jugoslávie viz RIPPE, Zoltán: *Belgrád és Moszkva között: A jugoszláv kapcsolatok és a Nagy Imre-kérdés (1956 november – 1959 február)* (Mezi Bělehradem a Moskvou: Jugoslávské spojení a otázka Imre Nagye, listopad 1956 – únor 1959). Budapest, Politikatörténeti Alapítvány 1994; KISS, József – RIPPE, Zoltán – VIDA, István (ed.): *Top Secret: Magyar-jugoszláv kapcsolatok 1956–1959. Dokumentumok* (Top Secret: Maďarsko-jugoslávské vztahy, 1956–1959. Dokumenty), sv. 1. Budapest, MTA Jelenkrokutatató Bizottsága 1995; GIBIANSKI, Leonid: *Soviet-Yugoslav Relations and the Hungarian Revolution of 1956*. In: *CWIHP Bulletin*, č. 10 (1998), s. 139–148.

43 Srv. BÉKÉŠ, C. – BYRNE, M. – RAINER, J. M. (ed.): *The 1956 Hungarian Revolution*, dokument č. 106 (viz pozn. 10).

nebyly Kádárovy, ale Chruščovovy obavy, a to zcela jiného rázu. Devětadvacátého prosince bylo předsednictvo ústředního výboru sovětských komunistů informováno o připravovaném prohlášení Kádárovy vlády, které mělo být zveřejněno 5. nebo 6. ledna 1957, a okamžitě tento bod projednalo. Prohlášení totiž Moskvu vyděsilo, neboť obsahovalo ustanovení, které by po československém vzoru garantovalo jisté, byť velice omezené, postavení maďarským nekomunistickým stranám v rámci Vlasteneckého bloku.⁴⁴ Předsednictvo se rozhodlo okamžitě vyslat do Budapešti Chruščova s Malenkovem. Když Chruščov po zasedání předsednictva volal Kádárovi, aby ho o návštěvě informoval, nejvyšší maďarský představitel namítl, že na setkání by měli být pozváni rovněž zástupci československé, rumunské a bulharské strany. Patrně se tím snažil rozšířit záběr diskuse a v praxi tak částečně naplnit prohlášení sovětské vlády z 30. října.

Ačkoli byla jeho žádost nakonec vyslyšena, setkání pěti stran, zabývajících se převážně vnitropolitickou situací v Maďarsku, jej nemohlo výrazněji uspokojit. Sověti a jejich soudruzi na summitu trvali na tom, aby bylo ustanovení o systému více stran z prohlášení vyškrtáno dříve, než bude deklarace zveřejněna, a skutečně ani finální komuniké z jednání, ani vládní program se již o otázce více stran dále nezmiňovaly.⁴⁵ Dalším důležitým bodem jednání byl osud Nagyovy skupiny. Z dostupných zdrojů je zřejmé, že zde byla přijata klíčová rozhodnutí, která otevřela cestu k soudnímu procesu a poté i k popravě bývalého předsedy vlády a několika jeho společníků.

Počátky institucionalizace součinnosti zahraniční politiky v sovětském bloku za Chruščovovy éry

Jak je obecně známo, při založení Varšavské smlouvy v květnu 1955 nebyla vytvořena žádná institucionální struktura vojensko-politické aliance sovětského bloku kromě formálního ustavení Politického poradního výboru.⁴⁶ Budoucí úlohu nové organizace si měli v následujících letech teprve ujasňovat i samotní sovětští vůdci.

⁴⁴ *Tamtéž.*

⁴⁵ Prohlášení maďarské vlády bylo vydáno 6.1.1957. Anglický překlad textu komuniké lze nalézt *tamtéž*, s. 493–495.

⁴⁶ K historii vytvoření Varšavské smlouvy viz MASTNY, Vojtech: *The Soviet Union and the Origins of the Warsaw Pact in 1955*. In: ROSENFELDT, Niels Erik – JENSEN, Bent – KULAVIG, Erik (ed.): *Mechanisms of Power in the Soviet Union*. New York, Saint Martin's Press 2000, s. 241–266; viz také BÉKÉS, Csaba: *Titkos válságkezeléstől a politikai koordinációig: Politikai egyeztetési mechanizmus a Varsói Szerződésben, 1954–1967* (Od utajeného řešení krizí k politické součinnosti: Mechanismus politické součinnosti ve Varšavské smlouvě, 1954–1967). In: RÁJNER, János M. (ed.): *Múlt századi hétköznapiak: Tanulmányok a Kádár rendszer kialakulásának időszakáról* (Každodennost v minulém století: Úvahy o počátečním období Kádárova režimu). Budapest, 1956-os Intézet 2003, s. 9–54.

Během roku, v němž vládl „duch Ženevy“, se však zjevně ukázalo, že v rámci bloku je třeba vytvořit efektivnější model součinnosti v oblasti zahraniční politiky.

Nebylo tedy náhodou, že na prvním zasedání Politického poradního výboru Varšavské smlouvy, které se konalo 28. ledna 1956 v Praze, pouhých několik týdnů po summitu sovětského bloku v Moskvě na počátku ledna, bylo přijato rozhodnutí, že jako podřízené orgány Politického poradního výboru budou vytvořeny Rada ministrů zahraničí a Stálý sekretariát. Je rovněž obecně známo, že tyto orgány nebyly v rámci Varšavské smlouvy v roce 1956 ustaveny a že vznikly až přesně o dvacet let později, v roce 1976. Od poloviny šedesátých let tyto plány zcela zjevně blokoval odpor Rumunska, nicméně zůstává otázkou, proč sovětské vedení tato rozhodnutí neimplementovalo mezi roky 1956 a 1961, kdy bylo stále „všemocným“ páнем sovětského bloku. Celá otázka je o to zajímavější, když nyní víme, že ve stejném období se odehrával v sovětském bloku dosud bezpříkladně intenzivní proces politické součinnosti.

Po krizích roku 1956 nastal v sovětském bloku z hlediska zahraničněpolitické součinnosti posun od mnohostranného modelu, uplatňovaného v letech 1953 až 1956, k smíšenému modelu dvoustranných a mnohostranných konzultací. Po neúspěšném puči jeho oponentů z června 1957 Chruščov upevnil svou moc a od roku 1958 zastával jak funkci předsedy vlády, tak prvního tajemníka KSSS.⁴⁷ Narozdíl od Stalina miloval cestování a do svého pádu v říjnu 1964 navštívil mnohokrát i země východního bloku. Zahraničněpolitická součinnost na mnohostranné úrovni mezi lety 1957 a 1964 rovněž nabrala na intenzitě. Během těchto osmi let se konalo pět summitů, pět zasedání Politického poradního výboru Varšavské smlouvy,⁴⁸ pět schůzek Rady vzájemné hospodářské pomoci (za účasti vedoucích představitelů), jedno setkání ministrů zahraničí a tři setkání ministrů obrany – celkem se tedy uskutečnilo patnáct schůzek na vrcholné úrovni a čtyři další konzultace na vysoké politické úrovni.⁴⁹

Na těchto setkáních ještě neproběhly žádné závažnější diskuse (s výjimkou RVHP). Chruščov zde většinou podrobně referoval o mezinárodní situaci a pozici Sovětského svazu. Praxe z této doby se však stala modelem pro politickou součinnost v rámci sovětského bloku, která po Chruščovově pádu začala nabírat na intenzitě a zahrnovala už i závažné vnitřní debaty. Velice intenzivní politická součinnost

⁴⁷ O Chruščovovi viz TAUBMAN, W.: *Khrushchev* (viz pozn. 8).

⁴⁸ Rozsáhlá sbírka dokumentů o Varšavské smlouvě z různých archivů je dostupná v rámci Projektu paralelních dějin bezpečnostních sdružení (*Parallel History Project on Cooperative Security*, před rokem 2006 *Parallel History Project on NATO and the Warsaw Pact* – dále PHP) na internetové adrese www.php.isn.ethz.ch.

⁴⁹ Chronologii mnohostranných jednání v sovětském bloku v letech 1947–1991 zpracovalo Výzkumné centrum pro dějiny studené války na Korvínově univerzitě v Budapešti (*Cold War History Research Center at Corvinus University of Budapest*) a je dostupná na internetové adrese www.coldwar.hu.

v sovětském bloku v období 1956 až 1961, a zvláště během druhé berlínské krize v letech 1958 až 1961, vytvářela dojem, že vedoucí představitelé států středovýchodní Evropy se stali důležitými, pokud ne rovnocennými partnery Moskvy. Sovětská politika „nulové informovanosti“ spojenců během kubánské raketové krize v roce 1962 proto v rámci bloku vyvolala skutečný šok.

Členské země Varšavské smlouvy dostaly v říjnu 1962 vážnou lekci, jelikož si nejednou uvědomily míru své bezbrannosti. Bylo pro ně obzvláště těžké pochopit, že zatímco berlínskou krizi, která vyvolala mnohem nižší mezinárodní napětí, považovali sovětské vedoucí představitelé za dostatečně důležitý důvod k pravidelným konzultacím se spojenci, tak v okamžiku, kdy téměř vypukla třetí světová válka, museli členové východního vojenského bloku jen přihlížet a čekat na rozuzlení bez obsažnějších informací o situaci. A co teprve kdyby byli věděli, že navzdory tvrzení Chruščovovy propagandy to nebyl Sovětský svaz, ale Spojené státy, které měly v té době významnou, zhruba trojnásobnou převahu v mezikontinentálních střelách! Z celé události vyvodilo nejzásadnější závěry rumunské vedení. V říjnu 1963 informoval rumunský ministr zahraničí – s žádostí o zachování nejhlubšího tajemství – svůj americký protějšek, že Rumunsko v případě jaderné války zachová neutralitu. Z tohoto důvodu požádal Američany, aby nezaměřovali na Rumunsko případný jaderný úder.⁵⁰ Rumunská tendence provádět odlišnou politiku, která se v hospodářské oblasti projevila již v roce 1958 a oficiálně byla přiznána v roce 1964, může být vnímána do značné míry jako důsledek kubánské raketové krize.

Polské vedení bylo událostmi rovněž podrážděno, a navíc se domnívalo, že Sověti nepochopili význam celého problému a budou proto i nadále pokládat předběžné konzultace za nedůležité. Polští vedoucí představitelé si stěžovali mimo jiné na to, že Moskva neprojednala s členskými zeměmi Varšavské smlouvy dohodu o zákazu jaderných zkoušek, kterou tyto země rovněž musely podepsat po jejím uzavření. Na jednání v Budapešti v listopadu 1963 Władysław Gomułka uvedl, že Kuba chce vstoupit do Varšavské smlouvy, což by znamenalo významnou hrozbu pro bezpečnost východního bloku i pro světový mír. S ohledem na to rezolutně prohlásil, že pokud by taková žádost byla oficiálně podána, Polsko bude vstup Kubu vetovat. Polští vedoucí představitelé viděli řešení v intenzivnějších předběžných konzultacích v rámci Varšavské smlouvy a v zásadním posílení politické role jednotlivých členských zemí.⁵¹

Východoněmečtí představitelé rovněž nahlíželi na sovětské chování během kubánské raketové krize kritickým okem. Generální tajemník Ústředního výboru SED Walter Ulbricht si později postěžoval rumunskému vedení: „Je naprosto jasné, že musíme usilovat o zlepšení, protože nechceme, aby se opakovalo to, co se dělo

50 Viz GARTHOF, Raymond L.: When and Why Romania Distanced Itself from the Warsaw Pact. In: *CWIHP Bulletin*, č. 5 (1995), s. 111.

51 Viz *MOL*, M-KS-288, f. 5/320.ö.e., zápisy z jednání politbyra ÚV MSDS z 26.11.1963.

v roce 1962 během krize v Karibském moři. Jsme-li společným obranným a vojenským paktem, pak musejí kroky, které jsou podnikány, odrážet vůli všech.“⁵²

Ačkoli maďarské vedení bylo ve své kritice sovětského postupu mnohem opatrnější než Poláci, v zásadě souhlasilo s polským pohledem na podobu budoucí spolupráce v rámci Varšavské smlouvy. Bylo to patrné i z toho, že Kádár během své návštěvy Moskvy v červenci 1963 navrhl ustavit Výbor ministrů zahraničí zemí Varšavské smlouvy. Stalo se tak mnohem dříve, než se plány na reformu Varšavské smlouvy dostaly v letech 1965 a 1966 oficiálně na pořad jednání.⁵³ Cílem Kádárovy iniciativy zjevně bylo dostat sovětské vedení pod tlak nezbytnosti konzultovat a informovat spojence a rovněž měl v úmyslu prosadit *mnohostrannou* formu rozhodovacího procesu. Kádár jasně sdělil Chruščovovi, že „je nutné zajistit, aby se nestávalo, že sovětská vláda vydá různá prohlášení a ostatní vlády si je přečtou v novinách... Uvažoval jsem o předběžných konzultacích. Rovněž jsem řekl (Chruščovovi – pozn. autora), že zkušenosti nám ukazují, že je lepší pohádat se dříve než později.“⁵⁴ Je zajímavé, že sovětské vůdci, kteří s touto myšlenkou přišli vlastně již v době vzniku Varšavské smlouvy v lednu 1956 a později, po roce 1965, ji rovněž podporovali, Kádárův návrh v daném okamžiku rezolutně odmítli. Chruščov argumentoval tím, že v době, kdy v socialistickém táboře propukla „epidemie suverenity“ (čímž myslel Rumunsko), by členské státy zareagovaly na podobný návrh nevhodně a špatně by mu porozuměly. Rumunsko samotné se ovšem stavělo na odpor pouze institucionalizaci zahraničněpolitické součinnosti a naopak usilovalo o zavedení předběžných konzultací, což jasně vyplynulo z jednání náměstků ministrů zahraničí v Berlíně v únoru 1966.⁵⁵

Tlak na pravidelné konzultace ze strany spojenců se nakonec ukázal silnější, než se čekalo. Necelý rok a půl po Kádárově návrhu, 2. ledna 1964, Chruščov s odkazem na požadavky konzultací přicházející od „jednotlivých bratrských stran“ (tedy polské a maďarské strany) sám vznesl návrh pořádat pravidelná setkání ministrů zahraničí zemí Varšavské smlouvy či jejich náměstků.⁵⁶ Byla to první zmínka o možnosti ustavit mechanismus zahraničněpolitické součinnosti v rámci Varšav-

52 Prozrazuje to stenografický záznam z jednání mezi Nicolaem Ceaușeskem a Teng Siao-pchingem 26.7.1965, zveřejněný v publikaci: DELETANT, Dennis – IONESCU, Mihail E. – LOCHER, Anna (ed.): *Romania and the Warsaw Pact: Documents Highlighting Romania's Gradual Emancipation from the Warsaw Pact, 1956–1989* (viz www.php.isn.ethz.ch).

53 Viz *MOL*, M-KS-288, f. 5/320.ö.e., zápisy z jednání politbyra ÚV MSDS z 26.11.1963, zpráva Jánoše Kádára o návštěvě maďarské stranické a vládní delegace v Sovětském svazu.

54 *Tamtéž*.

55 Anglický překlad textu dokumentů z jednání náměstků ministrů zahraničí zemí Varšavské smlouvy přináší edice: BÉKÉES, Csaba – LOCHER, Anna – NUENLIST, Christian (ed.): *The Records of the Warsaw Pact Deputy Foreign Ministers* (s úvodem od Csaby Békése) (viz www.isn.ethz.ch/php). Shrnutí polského záznamu z jednání viz BYRNE, M. – MASTNY, V. (ed.): *A Cardboard Castle?*, s. 212–214 (viz pozn. 12).

56 Viz *MOL*, M-KS-288, f. 5/325.ö.e., dopis Nikity Chruščova adresovaný Jánoši Kádárovi z 2.1.1964.

ské smlouvy na úrovni nižší, než byla původně plánovaná Rada ministrů zahraničí, a to na úrovni jejich náměstků.

První setkání náměstků ministrů zahraničí se uskutečnilo v prosinci 1964 ve Varšavě. Pravidelnost těchto schůzek se průběžně zvyšovala a postupně se staly hlavním pracovním fórem zahraničněpolitické součinnosti v rámci Varšavské smlouvy až do jejího rozpuštění v roce 1991.

Zvláštní příklad součinnosti zahraniční politiky: východoevropské zprostředkování během vietnamské války

Je obecně dobře známo, že sovětsko-americká a sovětsko-západoněmecká tajná diplomacie sehrály důležitou roli při vyřešení německé otázky a při úspěšném završení procesu Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě (KBSE) během zlatého věku *détente* v letech 1969 až 1975. Stejná ochota ke spolupráci byla však patrná již během eskalace vietnamské války v letech 1965 a 1966. Na veřejnosti Sověti a jejich spojenci ostře odsuzovali „americkou agresi“ a z toho důvodu byly oficiální vztahy mezi Sovětským svazem a Spojenými státy poněkud napjaté. Ve skutečnosti si však Moskva, která měla zájem na sblížení s Washingtonem, byla vědoma nefalšované snahy Johnsonovy administrativy najít mírové řešení celé krize. Sověti tedy vybízeli některé země svého bloku, zejména Polsko a Maďarsko, aby se zapojily do tajných jednání se severovietnamským vedením a přiměly je zahájit jednání s Američany a v konečném důsledku akceptovat rozdělení Vietnamu.⁵⁷ Tyto pokusy o zprostředkování selhaly kvůli čínskému vedení, které mělo v této době v Hanoji rozhodující vliv a které Severovietnamce nabádalo, aby pokračovali v boji až do úplného vítězství nad Američany.⁵⁸ Při setkání s Jánosem Kádárem v květnu 1965 vyslovil nový sovětský vůdce Leonid Brežněv přesvědčení, že Číňané chtějí využít konflikt v Indočíně k vyvolání přímého vojenského střetnutí mezi Sovětským svazem a Spojenými státy. K tomu dodal, že Moskva udělá vše, co je v jejích silách, aby tomuto zlovolnému plánu zabránila.⁵⁹ Když potom Kádár referoval o svých

57 Viz BÉKÉŠ, C.: *Magyar-szovjet csúcstalálkozók*, s. 179 (viz pozn. 37).

58 Viz TÝŽ: *Európából Európába: Magyarországi konfliktusok keresettüzeiben, 1945–1990* (Z Evropy do Evropy: Maďarsko v křížové palbě konfliktů, 1945–1990). Budapest, Gondolat 2004, s. 249–251. Dobový popis přímého účastníka dění viz RADVÁNYI, János: *Delusion and Reality: Gambits, Hoaxes and Diplomatic One-Upmanship in Vietnam*. South Ben (Indiana), Gateway Editions 1978. K sovětské politice ve vietnamském konfliktu viz GAIDUK, Ilia: *The Soviet Union and the Vietnam War*. Chicago, I. R. Dee 1996. K roli Číny viz ZHAI, Qiang: *Beijing and the Vietnam Peace Talks, 1965–68: New Evidence from Chinese Sources*. (CWIHP Working Paper, č. 18.) Washington, D.C., Woodrow Wilson International Center for Scholars 1997; viz také HERSHBERG, James G.: *Peace Probes and the Bombing Pause: Hungarian and Polish Diplomacy During the Vietnam War, December 1965 – January 1966*. In: *Journal of Cold War Studies*, roč. 5, č. 2 (2003), s. 32–67.

59 Viz BÉKÉŠ, C.: *Magyar-szovjet csúcstalálkozók*, s. 179 (viz pozn. 37).

rozhovorech vedení maďarských komunistů, řekl: „Zdá se, že Číňané chtějí prostřednictvím války ve Vietnamu vtáhnout Sovětský svaz a Spojené státy do přímého konfliktu. Tato provokace bude Sověty odmítnuta. (...) Sovětský svaz poskytne Vietnamu veškerou podporu, ale zabráni tomu, aby se z konfliktu stala světová válka.“ Brežněv podle něj rovněž přiznal, že „od vzniku Sovětského svazu nikdy nebyli zapojeni do konfliktu, u nějž neznali taktiku, strategii ani cíl. Poprvé nemají vůbec představu o vietnamských ani čínských plánech, což má velice negativní dopady. Je nutno dodat, že z toho neviní Vietnamce. I přesto se jim pokusí pomoci, jak to jen půjde ... mají pocit, že přestávka v bombardování nebyla z americké strany pouhým taktickým manévrem, ale že je důkazem toho, že sami Američané nevědí, jak se z celé situace dostat. Jejich snaha jednat by měla být brána vážně.“⁶⁰

Je určitou ironií, že čínský postoj, který zazněl na jednání mezi Ceaușeskem a Teng Siao-pchingem ve stejné době, v červenci 1965, v podstatě potvrzoval výše zmíněný sovětský pohled: „Nedávno jsme získali přesné informace, které ukazují, že USA se stále rozhodují, zda bombardovat Hanoj a Haiphong, jelikož by to znamenalo bombardování sovětských základen pro odpalování řízených střel. Prostřednictvím diplomatických kontaktů mezi Sovětským svazem a Spojenými státy byli Američané oficiálně informováni o umístění sovětských raketových základen. Takhle tedy vypadají ty společné akce! Spolupracovat s nimi?! Sověti chtěli, abychom v součinnosti s nimi pracovali na vyřešení vietnamské otázky na základě spolupráce mezi Spojenými státy a Sovětským svazem. Takový je jejich skutečný záměr.“⁶¹

Teng Siao-pching měl pravdu. V roce 1965 bylo sovětské vedení skutečně rozhodnuto zahájit kampaň za účelem legalizace poválečného *statu quo* v Evropě a uvědomovalo si, že tohoto cíle nebude možné dosáhnout bez sblížení s druhou supervelmocí, Spojenými státy.

Evropská bezpečnost, helsinský proces a sovětský blok

V polovině šedesátých let se začalo jasně ukazovat, že operativní výkonnost Varšavské smlouvy nebyla dostatečná ani z pohledu Sovětského svazu, ani pro další členské země. Z toho důvodu, zejména po kubánské raketové krizi, začaly stále rozhodněji zaznívat hlasy volající po reformě této organizace.⁶² Ty členské země Varšavské smlouvy, které byly na její modernizaci a na posílení spolupráce připra-

60 MOL, M-KS-288, f. 5.cs.367.ö.e., zpráva o návštěvě členů politbyra ÚV MSDS Jánose Kádára, Antala Apró a Bély Biszkua v Moskvě ve dnech 23.–29.5.1965.

61 Viz DELETANT, D. – IONESCU, M. E. – LOCHER, A. (ed.): *Romania and the Warsaw Pact*, stenografický záznam jednání mezi Ceaușeskem a Tengem 26.7.1965.

62 K prvotním plánům reformy Varšavské smlouvy viz BYRNE, M. – MASTNY, V. (ed.): *A Cardboard Castle?*, s. 7–13 (viz pozn. 12).

veny (zejména Maďarsko a Polsko), měly zájem o vytvoření efektivnější a demokratičtější struktury, v jejímž rámci by členské státy hrály mnohem důležitější roli. Jejich úvahy směřovaly k těm relativně demokratizačním reformám, u nichž Sověti projeví alespoň částečnou ochotu zavést je v praxi. Myšlenka na ustavení Rady ministrů zahraničí zemí Varšavské smlouvy nyní nabízela loajálním spojencům Moskvy možnost pravidelných *předběžných konzultací* zahraničněpolitických otázek – tedy přesně to, o co tak dlouho usilovali.

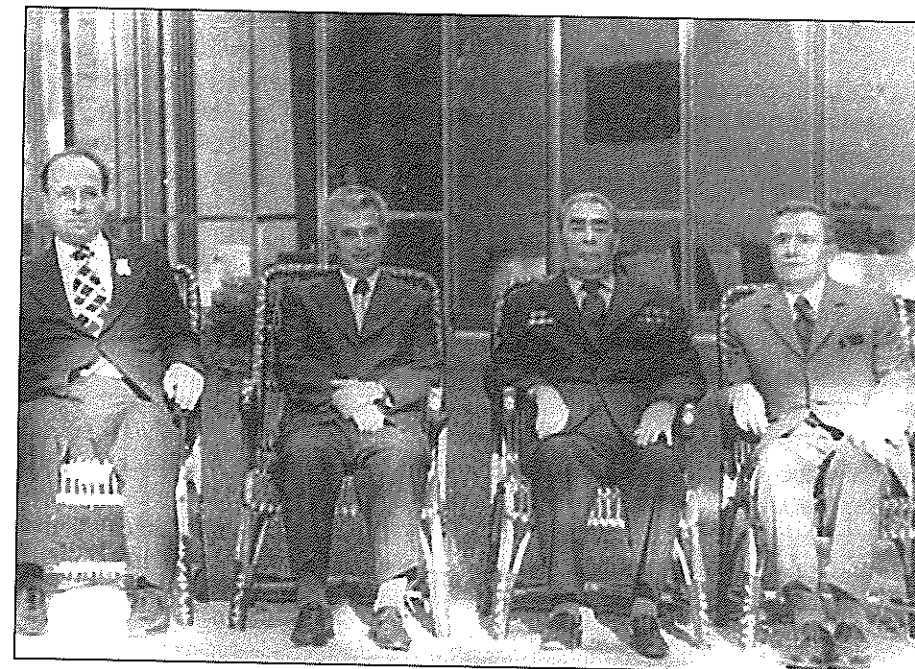
Otázka reorganizace Varšavské smlouvy⁶³ se oficiální cestou dostala na pořad jednání na zasedání Politického poradního výboru v lednu 1965 ve Varšavě.⁶⁴ Jelikož rumunské vedení tuto reorganizaci bez předchozího zvážení odmítlo, nebylo v celé věci kromě jejího projednání přijato žádné závažnější rozhodnutí, přestože sovětský návrh ustavit Radu ministrů zahraničí podporovali všichni kromě Rumunů. Transformace politické organizace Varšavské smlouvy byla znovu diskutována na setkání náměstků ministrů zahraničí členských států v únoru 1966 v Berlíně.⁶⁵ Na následné schůzce prvních tajemníků komunistických stran 7. dubna 1966 během tříadvacátého sjezdu sovětských komunistů v Moskvě bylo rozhodnuto, že tato otázka by měla být projednána na dalším zasedání Politického poradního výboru Varšavské smlouvy. Dvoutýdenní jednání ministrů zahraničí, které se mělo konat v červnu toho roku v Moskvě, dostalo za úkol dosáhnout dohody na definitivním znění návrhů. Vzájemně úzce spolupracující strany (všichni členové Varšavské smlouvy kromě Rumunska) navrhly pořádat pravidelná zasedání Politického poradního výboru a ustavit Radu ministrů zahraničí stejně jako Stálý sekretariát se sídlem v Moskvě. Všechny tyto návrhy však opět odmítli Rumuni, kteří se snažili zachovat Varšavskou smlouvu jakožto co možná nejvolněji vzájemně propojenou organizaci.⁶⁶

63 K plánům na politickou a vojenskou reformu Varšavské smlouvy v letech 1965–1966 viz *tamtéž*, s. 28–34 a 177–236; viz též úvod C. Békése k edici: BÉKÉS, Csaba – LOCHER, Anna (ed.): *Hungary and the Warsaw Pact, 1954–1989: Documents on the Impact of a Small State within the Eastern Bloc* (viz www.isn.ethz.ch/php).

64 Sběrka dokumentů z jednání PPV Varšavské smlouvy z různých archivů s předmluvami Vojtěcha Mastného je zveřejněna pod titulem *Warsaw Party Records/Party Leaders* na webové stránce PHP (www.isn.ethz.ch/php).

65 Viz BÉKÉS, C. – LOCHER, A. – NUENLIST, C. (ed.): *The Records of the Warsaw Party Deputy Foreign Ministers* (viz pozn. 55).

66 Srv. BÉKÉS, C.: *Tirkos válságkezeléstől a politikai koordinációig* (viz pozn. 46). K tehdejší rumunské politice viz MUNTEANU, Mircea: *Romania and the Warsaw Pact, 1955–1989: A CWIHP Document Reader Compiled for the International Conference „Romania and the Warsaw Pact”, 3–6 October 2002, Bucarest* (viz <http://www.wilsoncenter.org/topics/docs/RomaniaWarsawpactvol1.pdf>); DELETANT, Dennis – IONESCU, Mihail E.: *Romania and the Warsaw Pact, 1955–1989*. (CWIHP Working Paper, č. 43.) Washington, D.C., Woodrow Wilson International Center for Scholars 2004.

Největší výhrady k prohlubování spolupráce v rámci Varšavské smlouvy mělo od poloviny šedesátých let Rumunsko, které usilovalo o nezávislejší politiku než ostatní členské země (kromě Albánie, která v roce 1968 z organizace vystoupila). Na snímku zleva rumunský ministr zahraničí Ștefan Andrei, prezident Nicolae Ceaușescu, generální tajemník sovětských komunistů Leonid Brežněv a sovětský ministr zahraničí Andrej Gromyko

Na jednání Politického poradního výboru v červnu 1966 v Bukurešti, zejména s ohledem na snahu dosáhnout společného stanoviska k návrhu na uspořádání celoevropské konference o evropské bezpečnosti, Moskva raději otázku transformace organizační struktury Varšavské smlouvy obětovala a stáhla z jednání, což byl výsledek tajné dohody uzavřené na poslední chvíli mezi sovětskými a rumunskými vedoucími představiteli.⁶⁷ Reforma Varšavské smlouvy a plán na ustavení Rady ministrů zahraničí tak na několik let „spadly pod stůl“.

Je určitou ironií, že plán sovětského bloku na uspořádání evropské bezpečnostní konference, který se začal rozvíjet po zasedání Politického poradního výboru v Bukurešti, nakonec z dlouhodobého hlediska přispěl k ustavení mnohem inten-

67 Viz BÉKÉS, C.: *The Warsaw Pact and the Helsinki Process, 1965–1970*, s. 203 (viz pozn. 14).

zivnější zahraničněpolitické součinnosti v rámci Varšavské smlouvy, než jaká existovala kdykoli předtím. Po deklaraci Varšavské smlouvy z Bukurešti začal Sovětský svaz velice rozhodně nabádat členské země, aby zahájily *dvoustranná jednání* se západoevropskými státy a přesvědčily je o tom, nakolik je tato iniciativa důležitá z hlediska vztahů mezi Východem a Západem. Hlavním cílem této kampaně bylo prosazování nejdůležitějšího sovětského strategického cíle, tedy svolání evropské bezpečnostní konference za účelem potvrzení evropského *statu quo*, který se vytvořil po druhé světové válce. Tento vývoj vedl k dosud bezpříkladně aktivnímu zapojení některých států středovýchodní Evropy (zejména Polska, Maďarska a Rumunska) do mezinárodní politiky, což pak umožnilo další emancipaci těchto zemí jak v rámci Varšavské smlouvy, tak v celkovém kontextu vztahů mezi Východem a Západem. Dvoustranné rozhovory, které byly vedeny nepřetržitě až do podepsání Závěrečného aktu helsinské konference v roce 1975, přispěly k uvolnění napětí v mezinárodních vztazích. Napomohly rovněž k postupnému budování důvěry mezi zástupci obou stran a z dlouhodobého hlediska i k upevňování společného evropského vědomí. Evropští spojenci Sovětského svazu se tak v důsledku neúčastnili přípravných jednání helsinské konference jako pouzí vykonavatelé sovětské politiky, ale v několika případech jednali jako nezávislé subjekty, přičemž často výraznou měrou ovlivnili celý proces KBSE.⁶⁸

Zatímco bukureštská deklarace posloužila jako určitý katalyzátor, prohlášení členských zemí Varšavské smlouvy, které skutečně *zahájilo* mnohostranný přípravný proces na evropskou bezpečnostní konferenci, bylo vydáno na zasedání Politického poradního výboru v Budapešti 17. března 1969.⁶⁹ Jeho hlavním výsledkem bylo všestranné přijetí sovětsko-maďarského návrhu, že by svolání evropské bezpečnostní konference nemělo být spojováno s žádnými předběžnými podmínkami. Zahrnutí tohoto východiska do budapeštské výzvy se ukázalo klíčové pro nastartování procesu Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě. Zatímco vnějším pozorovatelům se jednomyslné rozhodnutí Varšavské smlouvy jeví jako zcela logické, ve skutečnosti bylo přijato až po nebyvale vyhocených diskusích mezi členskými státy. Jak nyní již víme, v polovině šedesátých let byl sovětský blok v pohledu na německou otázku zřetelně rozdělen na dvě křídla – *bezpečnostně orientované* křídlo a *hospodářsky orientované* křídlo. Bulharsko, Maďarsko a Rumunsko neměly žádné vážnější nedořešené problémy se Spolkovou republikou a jejich primárním zájmem byla tedy hospodářská spolupráce se Západem, zvýšení obchodní výměny a přebírání moderních technologií. Naproti tomu Německá demokratická republika,

68 K sovětskému bloku a helsinskému procesu viz BÉKÉS, Csaba: *The Warsaw Pact, the German Question and the Making of the CSCE Process, 1961–1970*. In: NIEDHART, Gottfried – BANGE, Oliver (ed.): *The CSCE 1975 and the Transformation of Europe*. New York, Berghahn Books 2008, s. 113–128.

69 Viz BYRNE, M. – MASTNY, V. (ed.): *A Cardboard Castle?*, s. 330–331 (viz pozn. 12).

Polsko a Československo měly sice rovněž zájem na hospodářské spolupráci se Západem, jejich primárním cílem však bylo zajistit svou bezpečnost prostřednictvím záruk od Spolkové republiky o neměnnosti jejich poválečných hranic. Budapeštská výzva sice představovala jasné vítězství hospodářsky orientovaného křídla nad jeho oponenty,⁷⁰ pokračující spor mezi oběma skupinami zemí však provázel rozhodovací proces uvnitř Varšavské smlouvy až do vyřešení německé otázky na konci roku 1973. Je rovněž patrné, že během formativních let 1969 až 1973 Rumunsko, které navenek zastávalo „nezávislou zahraničněpolitickou linii“, sehrávalo v zahraničněpolitické součinnosti sovětského bloku v otázce KBSE, nabývající od roku 1969 na intenzitě, převážně konstruktivní roli. Rumunsko často jednalo prakticky v koalici se Sovětským svazem a Maďarskem. Ačkoli jeho vedoucí představitelé nadále protestovali proti institucionalizaci zahraničněpolitické součinnosti, v rámci bloku byli od poloviny šedesátých let nejdohodlanějšími zastánci otevření vůči Západu a měli proto skutečný zájem na úspěchu tohoto projektu. Bukurešť tedy byla z těchto důvodů ochotna účastnit se koordinačního procesu na všech úrovních.

Maďarské vedení nemělo o nic menší zájem otevřít se Západu, zvláště Spolkové republice, než Rumunsko, sledovalo však odlišnou politiku. Správně usoudilo, že cílů sovětského bloku ve vztahu k německé otázce a ke svolání celoevropské bezpečnostní konference musí být dosaženo v situaci, kdy je Varšavská smlouva výrazně rozdělena. Z této skutečnosti maďarské vedení poté vyvodilo, že k úspěšnému završení celého procesu bude v rámci sovětského bloku ještě mnohem více než dříve zapotřebí efektivnější a systematictější zahraničněpolitické součinnosti. Možná i pod vlivem toho, že Rumunsko na jednání Politického poradního výboru v Budapešti upustilo od svého dlouhodobého odporu vůči vytvoření Výboru ministrů obrany,⁷¹ se maďarští vedoucí představitelé rozhodli nadnést otázku ustavení stálého orgánu pro zajištění zahraničněpolitické součinnosti, tedy opět Rady ministrů zahraničí, což maďarské vedení od roku 1958 navrhovalo již několikrát.⁷² Jisté přitom neztratili ze zřetele, že Rumunsko se vzniku této rady bránilo, nicméně nyní doufali, že leninský gradualismus bude i tentokrát slavit úspěch. Jedním z návrhů totiž měl být „odlehčený model součinnosti“. Tento model nepočítal s vytvořením oficiální organizace, tedy Rady ministrů zahraničí, nýbrž pouze s pravidelnou platformou pro setkávání těchto ministrů. Maďarský ministr zahraničí János Péter se o tomto návrhu zmínil během své návštěvy Moskvy v prosinci 1969 svému partnerovi Andreji Gromykovovi. Sověti jej okamžitě přijali a pověřili Maďary přípravou nezbytných dvoustranných konzultací.⁷³ V lednu 1970 navštívil místopředseda vlády

70 K vyhoceným vnitřním debatám před vydáním budapeštské výzvy viz BÉKÉS, C.: *The Warsaw Pact and the Helsinki Process*, s. 205–210 (viz pozn. 14).

71 Viz BYRNE, M. – MASTNY, V. (ed.): *A Cardboard Castle?*, s. 38 n.

72 Srv. BÉKÉS, C.: *Titkos válságkezeléstől a politikai koordinációig* (viz pozn. 46).

73 Viz MOL, XIX-J-1-j-SU-00949-1/1970, karton 80, zpráva pro politbyro ÚV MSDS a maďarskou vládu o oficiální návštěvě ministra zahraničí v SSSR ve dnech 22.–29.12.1969 z 6.1.1970.

Frigyés Puja Bukurešť, aby zde plán projednal, avšak tato mise nakonec selhala. (Rumuni souhlasili s vytvořením Rady ministrů zahraničí za jiných podmínek až v roce 1974, samotný orgán vznikl v roce 1976.)⁷⁴

V procesu koncipování jednotné, a tudíž pevné pozice Varšavské smlouvy vůči plánované evropské bezpečnostní konferenci bylo dalším důležitým krokem setkání ministrů zahraničí zemí Varšavské smlouvy v Budapešti v červnu 1970. Na tomto jednání se účastníci po dalším kole vyhocených diskusí znovu shodli na tom, že svolání evropské bezpečnostní konference by nemělo být svázáno s žádnými předběžnými podmínkami. To bylo velice důležité, jelikož polská,⁷⁵ východoněmecká⁷⁶ a československá⁷⁷ strana po vydání budapeštské výzvy neochvějně trvaly na tom, aby konkrétní předběžnou podmínkou ze strany sovětského bloku bylo vyřešení německé otázky. Jinými slovy, Varšavská smlouva mohla pod tímto vnitřním tlakem zvolit taktický ústup, což by však vážně narušilo a pozdrželo celý proces. Nakonec však zejména úzká spolupráce mezi sovětskou a maďarskou diplomacií, s faktickou podporou Rumunska, dokázala toto nebezpečí odvrátit.⁷⁸

Základ politiky sovětského bloku vůči evropské bezpečnostní konferenci byl tak položen a od této chvíle se debata mezi státy Varšavské smlouvy opět soustředila na vyřešení německé otázky. Důležité rozhodnutí v tomto směru padlo již na zasedání Politického poradního výboru počátkem prosince 1970, svolaném těsně před podpisem smlouvy mezi Polskem a Spolkovou republikou, která byla považována za další významný úspěch na cestě k vyřešení německé otázky. Na tomto setkání byli zástupci Varšavské smlouvy informováni o polsko-německé dohodě, na jejímž

74 K Výboru ministrů zahraničí Varšavské smlouvy viz LOCHER, Anna: *Shaping the Policies of the Alliance: The Committee of Ministers of Foreign Affairs of the Warsaw Pact, 1976-1990* (viz www.isn.ethz.ch/php).

75 K polské pozici viz JARZABEK, Wanda: *Hope and Reality: Poland and the Conference on Security and Cooperation in Europe, 1969-1989*. (CWIHP Working Paper, č. 56.) Washington, D.C., Woodrow Wilson International Center for Scholars 2008. K roli Polska a NDR viz SELVAGE, Douglas: *The Warsaw Pact and the German Question, 1955-1970*. In: HEISS, Mary Ann - PACOSMA, S. Victor (ed.): *NATO and the Warsaw Pact: Intrabloc Conflicts*. Kent (Ohio), The Kent State University Press 2008, s. 178-192.

76 K východoněmecké politice viz SAROTTE, Mary E.: *Dealing with the Devil: East Germany, Détente, and Ostpolitik, 1969-1973*. Chapel Hill, The University of North Carolina Press 2001; SELVAGE, D.: *The Warsaw Pact and the German Question, 1955-1970*.

77 K Československu viz TŮMA, Oldřich: *Negotiations toward Establishing Diplomatic Relations between Czechoslovakia and the Federal Republic of Germany*. Příspěvek byl prezentován na konferenci „Détente a KBSE v Evropě: Státy Varšavské smlouvy a Spolková republika Německo v jejich vzájemném vnímání a sblížení, 1966-1975“, která se konala v rámci projektu „Détente a KBSE v Evropě“ Nadace Volkswagen, řešeného Mannheimskou univerzitou ve spolupráci s Nadací Friedricha Eberta, ve dnech 12.-15.10.2008 v Praze.

78 Novější poznatky o politice sovětského bloku v procesu KBSE viz BÉKÉS, C.: *The Warsaw Pact and the Helsinki Process, 1965-1970* (viz pozn. 14).

základě dostali Poláci povolení navázat po ratifikaci smlouvy jako další socialistická země diplomatické vztahy se SRN.⁷⁹

Stojí za zmínku, že toto řešení, které nebylo založeno na principiálních východiscích, ale bylo spíše důkazem značné flexibility, akceptovali i vedoucí představitelé NDR. Pouhý rok předtím přitom východoněmecké vedení vehementně protestovalo i proti pouhému plánovanému zahájení jednání mezi Polskem a Spolkovou republikou. Zároveň však byl potvrzen harmonogram pro ostatní členské státy Varšavské smlouvy. Československo, Bulharsko a Maďarsko podle něj mohly normalizovat své vztahy se Spolkovou republikou jen po splnění tří podmínek: pokud budou ratifikovány smlouvy mezi Sovětským svazem a SRN i mezi Polskem a SRN, pokud budou normalizovány vztahy mezi oběma německými státy, včetně uznání NDR podle zásad mezinárodního práva, a pokud Spolková republika uzná Mnichovskou dohodu za neplatnou od samého počátku.

Další důležitou fází procesu politické součinnosti, který v rámci Varšavské smlouvy v této době nabýval na intenzitě, bylo zasedání Politického poradního výboru v Praze v lednu 1972. Na této konferenci bylo přijato nové prohlášení, v němž účastníci volali po svolání evropské konference o bezpečnosti a *spolupráci* v co nejbližším možném termínu. Přijali také finský návrh zahájit přípravné rozhovory na úrovni velvyslanců a oznámili, že budou nominovat své zástupce, k čemuž vyzvali i ostatní evropské země. Zároveň vyzvali i vlády Spojených států a Kanady k zahájení praktických příprav, aby mnohostranné přípravné rozhovory mohly začít v roce 1972. Toto prohlášení samozřejmě neobsahovalo žádnou zmínku o tom, že hlavním tématem probíraným na konferenci byl rozvoj vztahů se Spolkovou republikou v nadcházejícím období.

Ačkoli výše zmíněný harmonogram pro normalizaci vztahů se Spolkovou republikou, existující již od varšavského diktátu v únoru 1967⁸⁰ a v prosinci 1969⁸¹ dále upřesněný, byl na zasedání Politického poradního výboru v Moskvě v srpnu 1970 poněkud uvolněn, účastníci setkání jej v té době stále jednomyslně přijímali, pouze s úpravami vyplývajícími přímo z jednání. V okamžiku, kdy se však ratifikace obou smluv zdála být na dosah, vzplál mezi jednotlivými vůdci zemí sovětského bloku

79 Viz MOL, M-KS-288, f. 5/538.ö.e., zápisy z jednání politbyra ÚV MSDS 8.12.1970.

80 K historii tajné dohody uzavřené na jednání ministrů zahraničí zemí Varšavské smlouvy ve Varšavě v únoru 1967 viz JARZABEK, Wanda: „Ulbricht-Doktrin“ oder „Gomułka-Doktrin“? Das Bemühen der Volksrepublik Polen um eine geschlossene Politik des kommunistischen Blocks gegenüber der westdeutschen Ost-Politik 1966/1967. In: *Zeitschrift für Ostmitteleuropa Forschung*, roč. 55, č. 1 (2006), s. 79-115; SELVAGE, D.: *The Warsaw Pact and the German Question, 1955-1970* (viz pozn. 75); BÉKÉS, C.: *The Warsaw Pact, the German Question and the Making of the CSCE Process, 1961-1970* (viz pozn. 68).

81 Srv. maďarskou zprávu o politice vůči SRN ze 7.1.1970 ze summitu Varšavské smlouvy konaného ve dnech 3.-4.12.1969 v Moskvě, publikovanou v edici: BYRNE, M. - MASTNY, V. (ed.): *A Cardboard Castle?*, s. 358-364 (viz pozn. 12).

boj o prosazení vlastních zájmů, a dá se říci, že na pražském setkání bylo tolik různých názorů, kolik tam bylo účastníků. Na základě dostupných pramenů lze v zásadě identifikovat pět odlišných přístupů:⁸² Východoněmečtí představitelé trvali na tom, že diplomatické styky lze navázat teprve v okamžiku, až bude Německé demokratické republiky umožněno vstoupit do Organizace spojených národů. Československá a sovětská delegace zastávaly názor, že diplomatické styky mohou být navázány teprve tehdy, až Spolková republika uzná neplatnost Mnichovské dohody od samého počátku. Poláci vycházeli ze stanoviska, že s určitým časovým odstupem po ratifikaci smluv Polsko samo za sebe naváže diplomatické styky se Spolkovou republikou, přičemž bude tento krok koordinovat s ostatními členskými státy. Maďarská pozice spočívala v představě, že po ratifikaci smluv by měla být zahájena nová jednání a posléze by Polsko, Maďarsko a Bulharsko měly vyřešit své dvoustranné vztahy s Bonem. Konečně Rumuni zopakovali svůj dřívější návrh, že by diplomatické styky se Spolkovou republikou nyní měly navázat čtyři země Varšavské smlouvy.

Na schůzce zástupců zemí Varšavské smlouvy na Krymu 31. července 1972 se Leonid Brežněv ze všech sil přičinil o to, aby zabránil podobnému chaosu, jaký provázel lednové jednání Politického poradního výboru o německé otázce v Praze. Usoudil, že po ratifikaci obou smluv může být Spolková republika přinucena k dalším ústupkům pouze koordinovaným a jednotným postupem členských států Varšavské smlouvy. Ve snaze předejít závažnějším rozporům proto jasně prohlásil: „Pokud by všechny socialistické země navázaly v blízké budoucnosti diplomatické styky se SRN, přineslo by to v praxi oslabení, či dokonce ztrátu jednoho z nejdůležitějších nástrojů k ovlivňování politiky Bonnu. Takový krok by dále zkomplikoval postavení našich německých soudruhů při rozhovorech, které právě se SRN vedou.“⁸³ Toto prohlášení si lze prakticky vyložit tak, že Brežněv zrušil zvláštní povolení, které si předtím vymohli Poláci. Na druhé straně však Brežněvovy formulace nevylučovaly možnost uzavřít další dvoustrannou sovětsko-polskou dohodu, a Polsko nakonec skutečně na podzim 1972 navázalo se Spolkovou republikou diplomatické styky.

Jak již bylo zmíněno, klíčem k úspěšnému zahájení procesu Konference o bezpečnosti a spolupráci bylo prohlášení zemí sovětského bloku obsažené v budapeštské výzvě z března 1969, že svolání celoevropské bezpečnostní konference nebude

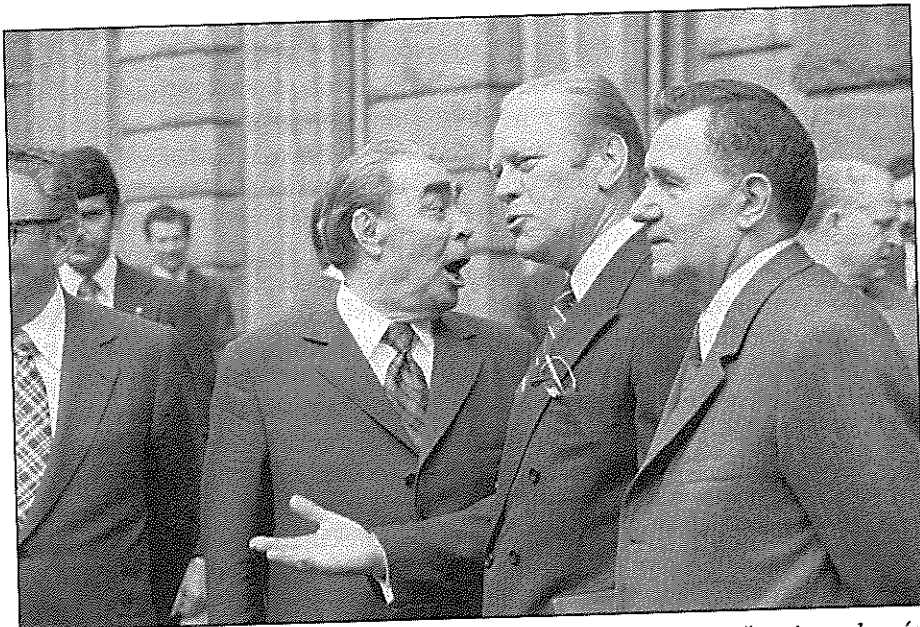
82 Viz MOL, M-KS 288, f. 5.cs.573.ö.e., zpráva Jánose Kádára na jednání politbyra ÚV MSDS 1.2.1972; viz též BAEV, Jordan: Bulgaria, USSR and Warsaw Pact Intra-bloc Coordination during the CSCE Process, 1969–1975. Příspěvek byl prezentován na konferenci „Détente a KBSE v Evropě: Státy Varšavské smlouvy a Spolková republika Německo v jejich vzájemném vnímání a sbližování, 1966–1975“, která se konala v rámci projektu „Détente a KBSE v Evropě“ Nadace Volkswagen, řešeného Mannheimskou univerzitou ve spolupráci s Nadací Friedricha Eberta, ve dnech 12.–15.10.2008 v Praze.

83 MOL, M-KS 288, f. 5.cs.587.ö.e., zpráva Jánose Kádára na jednání politbyra ÚV MSDS 2.8.1972.

spjato s žádnými předběžnými podmínkami, což byl oproti znění bukureštského prohlášení zdánlivě výrazný ústupek. Ve skutečnosti se však jednalo o ústupek pouze taktický, který měl zajistit pozitivní reakci Západu. Všechny předběžné podmínky, které byly původně zveřejněny v Bukurešti, totiž Západ (a zejména SRN) stejně nakonec musel před svoláním konference splnit, což bylo umožněno tím, že tyto požadavky měly v zásadě obranný charakter a nebyly nikterak iracionální. Německá otázka byla tedy vyřešena v souladu s přáním sovětského bloku na konci roku 1972. Výjimku představoval spor mezi Spolkovou republikou a Československem o Mnichovskou dohodu, ale i tento problém byl nakonec v polovině roku 1973 dořešen.

Tento vývoj otevřel cestu k zahájení mnohostranných rozhovorů mezi Východem a Západem na téma obsahu a procesního rámce celoevropské bezpečnostní konference. První předběžné rozhovory se konaly v listopadu 1972 v Helsinkách.⁸⁴ Během jednání v rámci procesu KBSE před podepsáním Závěrečného aktu z Helsink v srpnu 1975 se zásadním způsobem proměnila povaha sporů uvnitř sovětského bloku. Státy bezpečnostně orientovaného křídla, které dosáhly všech svých cílů, totiž v dané situaci začaly mít zájem na tom, aby celý sovětský blok formuloval a zastával jednotnou (a tudíž pevnou) pozici vůči skupině vzájemně rozdělených členských států Severoatlantické aliance a neutrálních zemí. Rumunsko na druhou stranu bralo vážně oficiální tvrzení, že rozhovory probíhají mezi jednotlivými evropskými státy, a nebylo ochotno podřídit své partikulární zájmy společné pozici celého bloku. Tento vývoj s sebou přinesl nové problémy pro sovětské vůdce. Z tohoto důvodu se v klíčovém období mezi lednem 1972 a dubnem 1974 nekonalo žádné zasedání Politického poradního výboru, ačkoli někteří vedoucí představitelé zemí sovětského bloku vyzývali Brežněva ke konzultacím na nejvyšší úrovni o mezinárodní situaci. Jedním z nejdůležitějších úkolů bylo nyní vyloučit, či alespoň neutralizovat rumunský faktor. Tohoto cíle se podařilo dosáhnout ustavením zvláštního mechanismu zahraničně-politické součinnosti – kombinace pravidelných dvoustranných a mnohostranných konzultací. Podle tohoto modelu, uplatňovaného od roku 1969 a charakteristického pro celý proces Konference o bezpečnosti a spolupráci, navštívilo před setkáním na vysoké úrovni či summitem současně několik sovětských náměstků ministra zahraničí státy Varšavské smlouvy s výjimkou Rumunska za účelem harmonizace politiky sovětského bloku. Na mnohostranné úrovni pak již byla prezentována více či méně jednotná pozice oproti pozici Bukurešti, přičemž tuto společnou pozici poté schválilo většinové hlasování. Ve většině případů tento postup přiměl Rumuny k tomu, aby svou vlastní pozici opustili či přistoupili na kompromis.

84 K procesu KBSE obecně viz následující tři novější sborníky úvah: LOTH, W. – SOUTOU, G.-H. (ed.): *The Making of Détente* (viz pozn. 14); NIEDHART, G. – BANGE, O. (ed.): *The CSCE 1975 and the Transformation of Europe* (viz pozn. 68); WENGER, Andreas – MASTNY, Vojtech – NUENLIST, Christian (ed.): *Origins of the European Security System*. London, Routledge 2008.

Proces détente vyvrcholil podpisem Závěrečného aktu Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě dne 1. srpna 1975 v Helsinkách. Nejvyšší státníci evropských zemí, Spojených států a Kanady společnou účastí na tomto aktu na okamžik překonali rozdělení Evropy. Na snímku zleva sovětský generální tajemník Leonid Brežněv, americký prezident Gerald Ford a sovětský ministr zahraničí Andrej Gromyko; zcela vlevo zůstal zčásti mimo záběr americký ministr zahraničí Henry Kissinger

Na mnohostranné úrovni byl rovněž zaveden nový model zahraničněpolitické součinnosti. I když Rumunsko v roce 1970 ještě jednou zablokovalo ustavení Rady ministrů zahraničí, nemělo námitky proti konzultacím na nižší úrovni. Pravidelná setkání náměstků ministrů zahraničí tak nabyla na značné důležitosti a stala se nejvýkonnějším mnohostranným fórem v rámci Varšavské smlouvy během procesu KBSE. Myšlenka, že zahraničněpolitická součinnost by mohla být v rámci Varšavské smlouvy úspěšnější na úrovni náměstků, se původně objevila v Chruščovově dopisu vedoucím představitelům zemí sovětského bloku z ledna 1964, který již byl zmíněn výše. Maďarský návrh z roku 1970 tuto myšlenku oživil a nakonec se jí podařilo úspěšně realizovat. Od roku 1970 se setkání náměstků ministrů zahraničí konala pravidelně každý rok,⁸⁵ a od roku 1975 dokonce ještě častěji (jen v roce 1986 se

⁸⁵ Viz BÉKÉS, C. – LOCHER, A. – NUENLIST, C. (ed.): *The Records of the Warsaw Pact Deputy Foreign Ministers* (viz pozn. 55).

takových jednání uskutečnilo osm!). Jednalo se nepochybně o nejuspěšnější ze všech koordinačních platform zahraničněpolitické součinnosti v rámci Varšavské smlouvy.⁸⁶ Mezi lety 1969 a 1975 hrála setkání náměstků ministrů zahraničí ještě významnější roli. V tomto období bylo svoláno několik zasedání za účelem formulování jednotné politiky Varšavské smlouvy v různých přípravných fázích procesu KBSE. Zatímco v letech 1969 až 1975 proběhly čtyři konference ministrů zahraničních věcí, jejich náměstci se sešli devětkrát.

Od konce šedesátých let se setkání náměstků ministrů zahraničních věcí stala pravidelnou platformou pro konzultace v rámci Varšavské smlouvy, ačkoli nikdy nezískala formální charakter a vždy fungovala *ad hoc*. Rumunské vedení proti nim nemělo námitky, jelikož se rovněž domnívalo, že pravidelné konzultace, z nichž nevyplývají žádné závazky, jsou v zásadě užitečné. Rumuni viděli v setkání náměstků dostatečně pružnou formu konzultací a stanovená diplomatická úroveň v nich nevzbuzovala obavy ani v případě, když se na jednání objevila potenciálně problematická otázka. Bylo totiž snadné namítnout, že k řešení podobného problému bude zapotřebí jednání na vyšší úrovni. Relativní výkonnost schůzek náměstků ministrů zahraničí vyplývala v zásadě ze skutečnosti, že neměli rozhodovací pravomoci a setkání tak sloužila spíše jako fórum pro výměnu informací, zajištění vzájemné součinnosti a přípravu rozhodnutí. Náměstci sami nesměli činit žádná rozhodnutí, maximálně jen formulovat doporučení, jejichž implementace spadala do kompetence nejvyššího vedení každého z členských států. Není příliš velkou nadsázkou, když řekneme, že tato instituce byla nejužitečnější pro „úzcí spolupracující“ spojence Sovětského svazu, zejména pro Polsko, Maďarsko a NDR. Narozdíl od Rumunska totiž tyto státy neriskovaly otevřený střet se Sovětským svazem a musely proto vždy nést potenciální negativní následky sovětských kroků. Výměnou za svou spolupráci však oprávněně očekávaly, že jim na setkáních náměstků sovětské vedení poskytne aktuální informace o zahraničněpolitických záležitostech, které měly vliv na Varšavskou smlouvu, a to i v době, kdy se po celé roky nekonala žádná zasedání Politického poradního výboru ani konference ministrů zahraničí. Setkání náměstků ministrů zahraničí trvale sehrávala klíčovou roli v rámci mechanismu zahraničněpolitické součinnosti uvnitř Varšavské smlouvy. Dokumentární hodnotu zápisů z těchto jednání navíc mnohonásobně zvyšuje to, že existující rozpory se vynořovaly na povrch mnohem spíše na této úrovni než na vyšších fórech. Některé návrhy a iniciativy Sovětského svazu i dalších členských zemí byly rovněž nejdříve zkušebně prezentovány na této úrovni.

Pro sovětské vedení bylo vždy krajně důležité zachovávat zdání jednoty Varšavské smlouvy, a to i v situaci, kdy Rumunsko začalo od poloviny šedesátých let ote-

⁸⁶ Stojí za zmínku, že mezi roky 1970 a 1985, tedy během šestnácti let před nástupem Gorbačova, se konalo devět setkání Politického poradního výboru a čtrnáct setkání Rady ministrů zahraničních věcí, přičemž ve stejném období se náměstci ministrů zahraničí sešli celkem třicetkrát.

vřene sledovat vlastní politickou linii. Tuto sovětskou představu se dařilo celkem úspěšně naplňovat. Zatímco názorové rozpory v rámci Severoatlantické aliance se vynořily na povrch takřka v okamžiku svého vzniku, závažnost vnitřních sporů, které se odehrávaly v zákulisí Varšavské smlouvy navzdory její deklarované jednotě, začínají odborné publikace odhalovat teprve v posledním desetiletí. Jak již bylo zmíněno, tento problém se zdaleka netýkal pouze Rumunska. Pro sovětské vedení bylo proto obzvláště důležité, aby se na nejvyšších fórech – konferencích ministrů zahraničních věcí, a zejména zasedáních Politického poradního výboru – projednávaly pokud možno pouze otázky, u nichž členské státy již dříve dospěly k nějaké shodě. Z tohoto pohledu sehrávala setkání náměstků ministrů zahraničí klíčovou roli. Na jedné straně právě na nich bývalo dosaženo kýžené shody, na straně druhé otázky, u nichž nebyla naděje na dosažení konsenzu, často již na fóra vyšší úrovně vůbec nedospěly. Setkání náměstků se tedy postupně stávala rutinně používanou procedurou zajišťující zahraničněpolitickou součinnost v rámci Varšavské smlouvy, kterou bylo možno využívat pružněji a efektivněji než ostatních platform, včetně konference ministrů zahraničí. Její efektivita nespočívala v tom, že by umožňovala dosáhnout shody u každého projednávaného problému. Spíše poskytovala příležitost ověřit, které návrhy by se již dále neměly prosazovat a které naopak měly šanci být přijaty všemi členskými státy (v některých případech po dalším „zpracování“, tedy prostřednictvím přímé sovětsko-rumunské součinnosti).

Německá otázka byla nakonec vyřešena podle přání sovětského bloku do konce roku 1973,⁸⁷ což bylo jednoznačně považováno za velké vítězství Východu. Stejně tak Závěrečný akt z helsinské konference byl hodnocen jako dlouho očekávaná právní záruka legalizace evropského *statu quo*.

Cenou, kterou bylo nutno zaplatit za tento historický kompromis, bylo přijetí takzvaného třetího koše a závazku, že i v sovětském bloku bude umožněn volný pohyb osob, informací a myšlenek. I Stalin však v Jaltě v únoru 1945 podepsal Deklaraci o osvobozené Evropě, v níž explicitně přislíbil uspořádání svobodných voleb v Sověty obsazené středovýchodní Evropě, přičemž výsledek tohoto slibu je dobře znám. Vedoucí představitelé zemí sovětského bloku si daný problém uvědomovali, zároveň si však byli jistí, že v jejich autoritativních režimech a uzavřených společnostech se podaří účinně zablokovat pokusy Západu i domácí opozice využít subverzivního potenciálu závazků z „třetího koše“.⁸⁸ Princip nevměšování do

87 Celý proces skončil v okamžiku, kdy Bulharsko a Maďarsko navázaly v prosinci 1973 diplomatické styky se SRN.

88 Viz SAVRANSKAYA, Svetlana: The Logic of 1989: The Soviet Peaceful Withdrawal from Eastern Europe. In: BLANTON, Thomas – SAVRANSKAYA, Svetlana – ZUBOK, Vladislav M. (ed.): *Masterpieces of History: The Peaceful End of the Cold War in Europe, 1989*. Budapest, Central European University Press 2010; viz též SAVRANSKAYA, Svetlana – TAUBMAN, William: Soviet Foreign Policy, 1962–1975. In: LEFFLER, Melvyn – WESTAD, Odd Arne (ed.): *The Cam-*

vnitřních záležitostí ostatních států, který byl rovněž včleněn do Závěrečného aktu z Helsink, jim poskytoval pohodlný právní základ pro odmítnutí jakékoli nežádoucí intervence. I když obecně panuje názor, že „třetí koš“ a Spojenými státy vedená kampaň za lidská práva přispěly klíčovým způsobem k pádu komunistických vlád ve východní Evropě, byla jejich role ve skutečnosti okrajová. Na druhé straně bývá často podceňována role „druhého koše“, ačkoli stále se rozšiřující hospodářská spolupráce mezi východní a západní částí Evropy vedla v důsledku k hluboké hospodářské a finanční závislosti a k zadlužení Východu na Západě. Lze říci, že hospodářská spolupráce se Západem, v níž země východního bloku původně spatřovaly nástroj k upevnění svých ekonomik, zejména díky přístupu k rozvinutým technologiím, se na konci osmdesátých let stala katalyzátorem procesu zhroucení jejich komunistických systémů.⁸⁹ Toto zhroucení však v principu nebylo způsobeno ani hospodářským, ani lidskoprávním faktorem, nýbrž bylo důsledkem zhroucení samotného Sovětského svazu, k němuž se schylovalo již od poloviny roku 1988. Z obou výše zmíněných faktorů byl však nepochybně mnohem významnější faktor hospodářský.

Z angličtiny přeložil Jan Bečka

bridge History of the Cold War, sv. 2. Cambridge – New York, Cambridge University Press 2010, s. 134–157; ZUBOK, Vladislav M.: Soviet Foreign Policy from Détente to Gorbachov, 1975–1985. In: *Tamtéž*, sv. 3, s. 89–111.

89 Plně se v tomto ohledu ztotožňuji s argumentem finské historičky Juhany Aunesluomové (viz AUNESLUOMA, Juhana: Finlandisation in Reverse: The CSCE and the Rise and Fall of Economic Détente, 1968–1975. In: NIEDHART, G. – BANGE, O. (ed.): *The CSCE 1975 and the Transformation of Europe*, s. 98–112 (viz pozn. 68).